

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 53. Een selectie van albasten beeldjes, gevonden in graven in de oudste laag van de prehistorische mesopotamische nederzetting Tell Eş-Şawwan (nabij Samarra), daterend uit het midden van het 6e mill. v. Chr.

Foto: Directorate General of Antiquities, Iraq.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux”, in opdracht van het Bestuur van het Genootschap uitgegeven door K. R. VEENHOF.

Adres van de redactie: Dromedarisstraat 4, Nijmegen. Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden.

De leden van „Ex Oriente Lux” ontvangen Phoenix gratis; de abonnementsprijs bedraagt voor niet-leden f 8.— per jaar.

Het Genootschap „Ex Oriente Lux”, opgericht in 1933, is gevestigd te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. BEEK, voorzitter; Prof. Dr. A. A. KAMPMAN, 1e secretaris-penningmeester; K. R. VEENHOF, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. Dr. A. S. VAN DER WOUDE. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevrouw C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. Dr. L. DE MEYER; Prof. Dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. Dr. J. VERGOTE; Prof. Dr. J. ZANDEE.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12,50 per jaar; voor jeugdleden en studenten f 7,50. Het verenigingsjaar loopt van 1 mei tot 30 april.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	154
Personalia: Prof. Dr. MARTIN DAVID emeritus; promotie Dr. W. BAARS	156
Computer en Spijkerschrift (PH. H. J. HOUWINK TEN CATE)	159
Een scherf uit het Dodenboek (M. HEERMA VAN VOSS)	165
Tell Eš-Šawwan, een neolithische nederzetting aan de Tigris (K. R. VEENHOF)	171
De zogenaamde phoenicische tekst van Parahyba (J. HOFTIJZER)	182
Een nieuw handschrift van de Dode Zee: de „Tempelrol” (K. R. VEENHOF)	186
Boekennieuws (K. R. VEENHOF)	189

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

In juni 1968 kwam Jaarbericht no. 20 (1967-1968) gereed. Het bevat de volgende bijdragen: H. J. A. DE MEULENAERE, *Pyramidions d'Abydos*; B. J. PETERSON, *Some Objects from the time of Akhenaten*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Überlieferung des Amduat*; W. BARTA, *Zum scheinbaren Bedeutungswandel des Seth in den Pyramidentexten*; E. SOLLBERGER, *The Cruciform Monument*; S. H. HORN, *Objects from Shechem excavated in 1913 and 1914*. De omvang is 90 pag., met 24 platen. Prijs f 30.—, maar voor leden met grote reductie te verkrijgen.

Alle oude nummers van het Jaarbericht, vanaf no. 10 zijn voor leden nog verkrijgbaar tegen de prijs van f 15.— per nummer. Banden voor de oude delen zijn uitverkocht; voorwerk en indices zijn alle nog verkrijgbaar à f 6.— per deel.

Jaarbericht no. 21 (1959) zal in het najaar van 1969 gereed komen.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

- In de reeks monografieën „Mededelingen en Verhandelingen” zijn o.a. nog verkrijgbaar:
- no. 7: *Kernmomenten van de antieke beschaving en haar moderne beleving* (verzamelbundel ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van „Ex Oriente Lux”). Leiden 1947, 278 p., 19 pl., 144 ill.: f 40.—
- no. 10: B. H. STRICKER, *De Grote Zeeslang*. 1953. 27 p., 8 ill.: f 5.—
- no. 11: B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl*. 1956. 32 p.: f 5.—
- no. 12: J. M. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer*. 1957. 40 p., 18 pl.: f 12.50
(NB: deze collectie bevindt zich thans in het Allard Pierson Museum te Amsterdam).
- no. 13: T. JANSMA, *Oost-Westelijke verkenningen in de dertiende eeuw. De reizen van de Franciscaan Willem van Rubroek en de Nestoriaanse prelaat Barsauma*. 1959. 69 p.: f 12.—
- no. 14: B. H. STRICKER: *De geboorte van Horus I*. 1963. 86 p., 13 ill.: f 20.—
- no. 15: J. ZANDEE, *An Ancient Egyptian Crossword Puzzle*. 1966. vi + 79 p., 4 ill.: f 20.—
- no. 16: J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in aramese teksten*. 1968. viii + 63 p., krt, 4 pl.: f 20.—
- no. 17: B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus II*. 1968. 120 p., 13 ill.: f 30.—
- De leden van ons Genootschap kunnen deze publicaties verkrijgen met een aanzienlijke reductie op de prijs (30 à 40%).

PHOENIX

Oude nummers en jaargangen van Phoenix zijn verkrijgbaar tegen de volgende ledenprijzen: Jaargang I-VIII per nummer f 1.50; per jaargang f 3.—. Jaargang IX e.v. per nummer f 2.— en per jaargang f 4.—. De abonnementsprijs voor niet leden bedraagt vanaf jaargang IX f 8.— per jaar. Banden voor Phoenix IX-XII zijn nog op beperkte schaal verkrijgbaar à f 4.— per stuk.

UIT DE JAARVERGADERING JUNI 1968

Het verenigingsjaar 1967-1968 heeft een bevredigend verloop gehad. Er werden in een achttiental studiekringen in het totaal ruim 70 voordrachten georganiseerd. Als buitenlandse spreker trad in enkele afdelingen op Prof. Dr. J. KLIMA uit Praag, en incidenteel in enkele afdelingen Prof. Dr. J. VERGOTE, Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE en Prof. W. EMERY. Als nederlandse gastsprekers in België traden op Prof. Dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE en Dr. H. TE VELDE. In ruim vijftien gevallen werd door onze studiekringen een voordracht georganiseerd in samenwerking met andere verenigingen of stichtingen.

De financiële toestand is gezond. Het aantal abonnementen op het Jaarbericht is voldoende; van het laatste nummer in de reeks Mededelingen en Verhandelingen zag het bestuur er gaarne nog meer door onze leden gekocht, om de economische basis van deze reeks wat deugdelijker te maken.

De steeds stijgende administratie-, druk- en portokosten nopen tot voortdurende waakzaamheid. Ook het bedrag dat aan het lezingenprogramma kan worden besteed is slechts juist toereikend; grote dank is het Genootschap

verschuldigd aan de sprekers die vaak tegen een symbolische beloning voor de verschillende afdelingen optreden, en zo een ruim lezingenprogramma tegen naar verhouding niet hoge kosten mogelijk maken.

Het aantal leden bleef vrijwel constant, al daalde het enigszins. Gezien de grote belangstelling voor de culturen van het oude Nabije Oosten door opgravingen, goede lectuur en tentoonstellingen levendig gehouden, moet het mogelijk zijn het ledental uit te breiden; vooral de activiteit van de plaatselijke besturen blijkt hierbij beslissend te zijn, en van stad tot stad nogal uiteen te lopen. Ook de inhoud en verzorging van het bulletin Phœnix kan hierbij een belangrijke rol spelen. Een eventuele uitbreiding tot drie nummers per jaar is overwogen, maar nog niet direct te realiseren, gezien de hoge druk- en portokosten en de moeilijkheid om geschikte copie in voldoende hoeveelheid te verwerven.

PERSONALIA

Prof. Dr. Martin David emeritus

Op 1 september 1968 is Professor Dr. M. DAVID wegens het bereiken van de leeftijd van 70 jaar met emeritaat gegaan. De jubilaris, die gedurende vele jaren aan de Universiteit van Leiden is verbonden geweest, is als hoogleraar in de vergelijkende rechtsgeschiedenis der Oudheid, werkzaam op het terrein van vele rechtsstelsels die gegolden hebben in het gebied dat zich uitstrekt tussen de Euphraat en de Tigris in het Oosten, en de Tiber in het Westen. Zijn werk richt zich vooral op drie regionen: het Oosten, Egypte en Rome.

Voor wat betreft het Oosten — Professor DAVID promoveerde op een studie over de adoptie in het babylonische recht —, zullen de leden van Ex Oriente Lux zich wellicht twee van zijn artikelen herinneren die in 1939 en 1942 in het Jaarbericht nr. 6 (p. 135 e.v.) en Nr. 8 (p. 650 e.v.) zijn verschenen over onderwerpen uit het Assyrische en het Bijbelse recht. Naast deze en vele andere publicaties van de jubilaris op deze gebieden, moet hier zeer zeker vermeld worden de serie die door hem is opgericht ter stimulering van de bestudering van het Oud-Oosterse recht, de *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia*.

De bijzondere belangstelling van Prof. DAVID gaat uit naar het recht van het Hellenistische en Romeinse Egypte, welk recht wij kunnen leren kennen uit talloze Griekse en enkele Latijnse Papyri. Het is aan zijn initiatieven te danken dat deze tak van wetenschap, de Griekse Papyrologie, in Leiden tot grote bloei is gekomen, hetgeen heeft geleid tot de oprichting van het Papyrologisch Instituut en tot een serie publicaties onder de titel *Papyrologica Lugduno-Batava*. In deze serie zijn thans 17 delen verschenen, de meeste

van de hand van auteurs uit „de Leidse school”. Prof. DAVID is er altijd bijzonder trots op dat verschillende van deze delen geheel of gedeeltelijk bestaan uit bijdragen van studenten en het resultaat zijn van de werkcolleges in de Griekse Papyrologie.

Het derde gebied waarop Prof. DAVID zich beweegt, is dat van het Romeinse recht, met dien verstande dat hij zich sedert de oorlog vooral heeft geconcentreerd op het werk van de klassieke jurist Gaius. Het spreekt na het voorafgaande vanzelf, dat ook op dit derde gebied door Prof. DAVID een serie is opgezet, de *Studia Gaiana*, waarin onder meer verschijnen de opeenvolgende afleveringen van wat men gerust zijn levenswerk mag noemen, nl. van de grote tekstcritische uitgave van de Instituten van Gaius, getiteld *Gai Institutionum Comentarii IV*. Deze uitgave verzorgt hij in nauwe samenwerking met de latinist Prof. Dr. H. L. W. NELSON. Hiermede komen wij op een stokpaardje van Prof. DAVID, die altijd onder zijn leerlingen de gedachte heeft gepropageerd dat voor een rechtshistorische studie een enge samenwerking tussen rechtshistoricus en filoloog vereist is, aangezien men slechts dan tot een verantwoorde interpretatie van de juridische teksten kan komen waarop het rechtshistorische onderzoek stoelt. Dit beginsel heeft Prof. DAVID zelf altijd in praktijk gebracht, en met name voor de Griekse Papyrologie in samenwerking met de graecus Prof. Dr. B. A. VAN GRONINGEN consequent doorgevoerd, zodat niet alleen het werkcollege Griekse Papyrologie wordt gevolgd door studenten uit de juridische en uit de litteraire faculteit, maar ook de wetenschappelijke staf van het Papyrologisch Instituut uit beide studierichtingen wordt gerecruteerd.

Nadat, in intieme kring, op het laatste werkcollege de leerlingen reeds afscheid hadden genomen van de jubilaris, volgde op zaterdag 15 juni 1968 nog een feestelijke en druk bezochte receptie, voor collega's, vrienden en oud-leerlingen. Bij deze gelegenheid werden twee feestbundels aangeboden. De eerste bundel is getiteld *Antidoron Martino David Oblatum* en bevat blijkens de ondertitel (*Miscellanea Papyrologica*) bijdragen op het gebied van de Papyrologie. De andere feestbundel is getiteld *Symbolae Juridicae et Historicae Martino David Dedicatae* en bestaat uit twee afzonderlijke delen, waarvan het eerste is gewijd aan het *Ius Romanum*, en het tweede, dat de leden van Ex Oriente Lux wellicht het meeste interesseert, aan de *Iura Orientis Antiqui*. In dit laatstgenoemde deel treft men behalve enkele belangwekkende bijdragen van geleerden als F. R. KRAUS en W. F. LEEMANS, een zeer uitvoerig artikel aan van B. LANDSBERGER, het laatste dat hij voor zijn overlijden heeft geschreven. Dit artikel handelt over „Jungfräulichkeit” en wordt gevolgd door een belangrijke toegift: „Neue Lesungen und Deutungen im Gesetzbuch von Ešnunna”.

Prof. DAVID zal, nu hij met emeritaat is gegaan, zijn geliefde colleges node missen, maar hier staat tegenover dat hij zich geheel zal kunnen wijden aan het voltooien van het vele werk dat hij onder handen heeft en aan het realiseren van de plannen waarmede hij rondloopt. Het is te hopen dat hem nog vele jaren van vruchtbare arbeid gegeven zullen worden.

P. W. PESTMAN

Promotie van Dr. W. Baars

Op 16 oktober 1968 promoveerde drs W. BAARS, wetenschappelijk hoofd-medewerker aan de theol. faculteit der Rijksuniversiteit te Leiden, speciaal belast met het onderzoek van de tekstgeschiedenis van het Oude Testament, tot doctor in de theologie, met een proefschrift getiteld *New Syro-Hexaplaric Texts edited, commented upon and compared with the Septuagint* (Leiden, E. J. Brill, 1968, viii + 157 pag.). Het onderwerp van het proefschrift sluit nauw aan bij de onderzoeken die Dr BAARS als medeuitgever van de nieuwe tekstcritische editie van de Pešitta (de syrische vertaling van het OT) in het Leidse Pešitta-Instituut verricht (vgl. zijn informatieve bijdrage hiervoor in Phoenix 13 no. 1). De dissertatie is een belangrijke bijdrage tot de reconstructie van de tekst van de syrische vertaling van het OT welke Paulus, bisschop van Tella, in het begin van de 7e eeuw vervaardigde, door Origenes' hexaplarische recensie van de Septuaginta zo getrouw en letterlijk mogelijk in het syrisch te vertalen. Deze vertaling, die naast de zeer schaarse Hexaplarische fragmenten, een van de belangrijkste bronnen is, waaruit men Origenes' oorspronkelijke wetenschappelijk werk kan benaderen, is nog slechts fragmentarisch bekend, zoals blijkt uit de lijst van nog ontbrekende tekstgedeelten, die Dr BAARS op p. 25-27 overlegt. In zijn boek maakt de auteur nu niet minder dan vier en twintig nieuwe fragmenten van Syro-Hexapla bekend (met name uit de Pentateuch, 1-2 Sam. en 2 Kron.), in een zorgvuldige tekstcritische editie, waarbij de uitgave van de syrische tekst telkens wordt gevolgd door een analyse van de vertaalwijze t.o.v. het Grieks, en een systematische vergelijking met de Septuaginta tekst. Hierdoor worden de vertaaltechniek en het woordgebruik van Paulus van Tella nader geanalyseerd en tevens duidelijk gemaakt waarom het bewuste fragment tot zijn vertaling gerekend moet worden; pas zo ook kan een vergelijking met de Septuaginta op verantwoorde wijze doorgevoerd worden, en de originele griekse hexaplarische tekst worden benaderd.

Het nieuwe tekstmateriaal is van velerlei aard. Een belangrijk gedeelte stamt uit een Jacobietisch lectionarium (AD 1569) door Dr BAARS tijdens een speurtocht naar syrische handschriften in Zuid-Turkije, geïdentificeerd

in Mardin. Voorts zijn gebruikt mss. uit het British Museum en uit de bibliotheek van het Chaldeese Patriarchaat te Baghdad (Deut. XXXII 1-43). Syro-hexaplarische tekstgedeelten kunnen in allerlei soort mss. worden opgespoord; behalve in lectionaria, o.a. in catenen-commentaren en andere oude exegetische werken, in de vorm van syro-hexaplarische citaten in de marge van Pešitta-handschriften, in een zg. Massora op de Syro-Hexapla en de vertaling van Jacob van Edessa, en in de syrische wetenschappelijke literatuur, van welke bronnen Dr BAARS bij zijn analyse van de teksten en in het tekstcritische apparaat gebruik maakt.

Het laatste hoofdstuk van het boek is gewijd aan een ander manuscript uit Baghdad, dat behalve een interlineaire syro-hexaplarische vertaling van Deut. XXXII in de Pešitta-tekst, in de marge de syrische vertaling biedt van korte citaten uit de andere door Origenes in zijn Hexapla samengebrachte griekse vertalingen: Aquila, Symmachos, Theodotion en enkele minder bekende vertalingen. Een gedeelte van deze hexaplarische lezingen is geheel nieuw, en wordt zorgvuldig geanalyseerd.

COMPUTER EN SPIJKERSCHRIFT *)

In feite staan de moderne technieken van tekstanalyse en tekstcritiek met behulp van de electronische rekenmachine niet geïsoleerd: reeds voordat de gedachte opkwam om electronische apparatuur voor dit doel te gebruiken, had men zowel in Europa als in Verenigde Staten electro-mechanische hulpmiddelen benut. Als ik mij tot de belangrijkste Europese centra beperk, dan moeten het Franse „Centre d'Etude du Vocabulaire Français" te Besançon (sinds 1957) en het Italiaanse „Centro per l'Automazione dell'Analisi letteraria" te Gallarate (sinds 1956) in eerste instantie worden genoemd, maar nadien — vooral na de overgang op electronische apparatuur — zijn op zó

*) Dit artikel berust op persoonlijke ervaringen opgedaan bij het werken voor het Computer Project voor de Analyse van Oud- en Middel-Hittitisch, dat in 1963 door Prof. H. G. GÜTERBOCK werd opgezet (Oriental Institute van de University of Chicago). De algehele leiding berust bij Prof. GÜTERBOCK. Programmeurs waren Mr. HOFFMANN (1963) en Mr. EKSTROM (1965 tot heden). Mijn eigen werkzaamheid begon in januari 1965 en vindt eveneens nog steeds voortgang.

De eerste computer-concordantie op een Hittitische tekst werd in 1963 vervaardigd door P. GATES (Department of Classics, Princeton University). Verwante projecten voor Sumerische literaire teksten werden uitgevoerd door Dr. G. GRAGG en Prof. M. CIVIL (eveneens Oriental Institute van de University of Chicago), terwijl Prof. I. J. GELB van dezelfde instelling zijn collectie Amoritische namen ter beschikking heeft gesteld aan Dr. S. SEGERT voor diens computer-onderzoek, dat op een vergelijkend woordenboek van de Noord-West Semitische talen gericht is (Praag, 1960 en volgende jaren). Zie voor de problematiek in het algemeen F. DE TOLLENAERE, *Nieuwe Wegen in de Lexicologie*, Verh. Kon. Ned. Ak. v. Wet., Afd. Lett., N.R. LXX no. 1 (Amsterdam, 1963).

vele plaatsen onderzoeken van allerlei aard op gang gebracht en centra van onderzoek gesticht dat een opsomming te ver zou voeren. Graag wil ik echter een uitzondering maken voor het Belgische „Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes” van Prof. L. DELATTE in Luik en voor Nederlandse onderzoekingen op het „Mathematisch Centrum” te Amsterdam en aan de Utrechtse Universiteit (Afd. Italiaanse Letterkunde).

Voor zover mij bekend heeft men zich in Europa vooral op tekstanalyse ingesteld en minder aandacht besteed aan het tweede genre van toepassingen, de classificatie van manuscripten in een tekstcritisch onderzoek. Terecht, geloof ik, want op het vlak van de tekstanalyse zijn de toepassingen talrijker en meer gevarieerd: indices, concordanties, retrograde woordenlijsten, schriftanalyse (frequentie-onderzoek op letters en lettercombinaties), toeschrijvingsproblematiek (kwesties van betwist auteurschap). Deze variatie is zeer wezenlijk, want een eenmaal voor computer-onderzoek geprepareerd corpus teksten kan aldus op vele aspecten onderzocht worden, zodat de bestede tijd en de gemaakte kosten behoorlijk rendabel gemaakt kunnen worden.

Bij de electro-mechanische toepassingen gebruikt men de vertolkende ponsmachine (*printing card punch*), de contrôleponsmachine (*card verifieer*), de sorteermachine (*sorter*) en de tabelleermachine (*accounting machine*), die de basis-apparatuur vormen voor iedere mechanische administratie. Het specifieke vermogen van de computer of „snelsteller”, dat diens hoger niveau van toepasbaarheid bepaalt, is gelegen in zijn automatisch karakter, dat het hem mogelijk maakt volgens een te voren vastgelegd programma een lange reeks van gevarieerde procedures te doorlopen, dit alles dan met een verbluffende snelheid en steeds op basis van een enkelvoudig alternatief, „Ja” of „Nee”. Dit impliceert dat de rekenmachine nimmer een „oordeel uitspreekt”, maar in een onnoemelijk aantal deelbeslissingen nagaat, of een zorgvuldig gesteld criterium al dan niet van toepassing is om vervolgens uit verscheidene, eveneens te voren gespecificeerde alternatieven op grond van zijn genomen beslissing tot een volgende stap te besluiten. Het door de programmeur in een voor de machine begrijpelijke taal gestelde programma („programmeer-taal”) wordt door de computer zelf omgezet in het veel omvangrijker geheel van de eigenlijke machineinstructies, die als het ware een uiterst verfijnd netwerk van enkelvoudige vragen vormen („Ja-Nee”).

Naast een zeer gecompliceerd mathematisch en natuurwetenschappelijk gebruik van de rekenmachine staan talloze, lager te classificeren toepassingen van administratief-technische aard. Het gebruik van de computer door geïnteresseerden uit de A-vakken — en voor de beoefenaren van de maatschappij-wetenschappen geldt mijns inziens hetzelfde — sluit nauw bij de

zojuist genoemde commerciële toepassingen aan. Beide werken met relatief zeer veel „invoer-gegevens” (*input*), terwijl de programma's minder verfijnd zijn dan bij het wetenschappelijke gebruik noodzakelijk is.

Es worden verschillende wijzen van invoer gebruikt (ponsband naast ponskaart). Mijn eigen ervaring beperkt zich tot het gebruik van de thans alomtegenwoordige ponskaarten, zodat mijn beschrijving summier kan zijn: in een geheel van 80 kolommen worden de cijfers, letters en een uitgebreide reeks leestekens door combinaties van 1 tot 3 gaatjes in 12 mogelijke posities „uitgedrukt”. Op de ponskaart — en voor de computer geldt *mutatis mutandis* hetzelfde — worden de letters en de leestekens dus door een configuratie van cijfers weergegeven. Een alfabetisering voor een index of een concordantie geschiedt door een vergelijking van deze numerieke representaties: de letter, die in het alfabet voorafgaat, heeft een lagere „numerieke” of beter „logische” waarde.

Het behoeft geen betoog dat de normale transcriptie van een Hittitische tekst in vele opzichten voor een bewerking met de computer aangepast moet worden. Zij bevat immers naast de in syllabes uiteengelegde Hittitische woorden ook Akkadogrammen en Sumerogrammen (woordtekens, wier Akkadische of Sumerische waarde normaliter respectievelijk in schuine en rechte kapitalen gedrukt pleegt te worden). Het getal bij deze wijze van transcriptie benodigde letters gaat het totale aantal karakters op het toetsenbord van een ponsmachine echter aanzienlijk te boven. Dit probleem wordt door het gebruik van verschuivingstekens (*shift signs*) ondervangen: wij gebruiken het dollarteken (\$) om aan te geven dat de volgende karakters Sumerisch zijn en het gelijkteken (=) om Akkadogrammen in te leiden; de apostrophe (') wordt als ontkoppelingsteken (*deshift*) gebruikt, die de tekst weer Hittitisch maakt.

Ook moesten allerlei hulpmiddelen worden bedacht om de onleesbare of ontbrekende tekens, tekstrestoraties, varianten e.d. als zodanig op te voeren. In de beginfase van het computer-onderzoek voor het Oud- en Middel-Hittitisch werden al deze problemen door Prof. GÜTERBOCK en de programmeur van die tijd, Mr. HOFMANN, tot een oplossing gebracht, waarbij geen enkele philologische verfijning werd prijsgegeven (1963).

In de Verenigde Staten kan men bij verscheidene universitaire instellingen met overheidssteun vervaardigde concordantie-programma's aanvragen. In begin 1965 werd besloten om voor het door Prof. GÜTERBOCK opgezette onderzoek gebruik te maken van DISCON, een programma, dat in 1964 door SYDNEY M. LAMB (Mechanolinquistics Project, University of California, Berkeley) voor de IBM 7090 ontwikkeld was. DISCON werkt met een drieregelige tekst, waarvan bij iedere operatie één regeltype actief is

en de beide andere passief, d.w.z. de index of de concordantie wordt op de ene, actieve regel vervaardigd, terwijl de beide andere verwaarloosd worden. Bij de normale opzet worden alle drie regeltypes afgedrukt; wij vonden het beter om het afdrukken tot de eigenlijke tekstregel (A-regel) te beperken. De concordanties worden dan de een na de ander op de actieve B- en C-regel vervaardigd, waarvan de ene gebruikt werd om de stammen van de in tekstregel voorkomende woorden en namen op te geven (B-regel) en de andere om grammaticale en syntactische classificaties toe te voegen (C-regel). Onze tweede programmeur, Mr. EKSTROM, vervaardigde bovendien nog een eigen „zoek-programma”, dat alle gewenste voorbeelden van consonant- en vocaal-combinaties kan opsporen en tevens voor schriftanalyse geschikt is.

Deze werkwijze maakt een aantal onderzoeken mogelijk. De A-regel wordt met behulp van het „zoek-programma” gebruikt voor schriftanalyse en fonologisch onderzoek; de B-regel levert een concordantie voor lexicografische doeleinden; de C-regel produceert een concordantie voor grammaticale en syntactische studies. Als in een later stadium alle bekende teksten van bepaalde genres verwerkt zullen zijn, zal het mogelijk worden om de B-regel — en wellicht ook de A-regel — te gebruiken voor het localiseren van nieuwe fragmenten, die slechts enkele woorden of tekens verspreid over meerdere regels bevatten.

De tekst wordt in natuurlijke teksteenheden opgedeeld, indien mogelijk identiek met de paragrafen, zoals deze door horizontale strepen in de verticale kolommen van de tabletten door de schrijvers zelf zijn aangeduid. Elke paragraaf begint met een nummer gevolgd door de aanduiding A, B of C om het karakter van het regeltype aan te duiden. Door met tientallen te werken in plaats van met eenheden werd bereikt dat het altijd mogelijk is om nieuw materiaal in het kaartenbestand in te voegen. Er kunnen vele vervolgkaarten worden gebruikt, zodat elk der regeltypes behorend tot een bepaalde paragraaf vele gegevens, verspreid over een reeks van kaarten, omvatten kan. In de verkregen concordanties wordt steeds de gehele paragraaf, waarin de betreffende stam figureert, afgedrukt. DISCON werkt dus niet volgens het bekende „key-word in context”-principe, waarbij het woord, waarom het gaat, precies in het midden van de regel opgegeven staat en een vast aantal karakters en spaties ter linker en ter rechter zijde toegevoegd zijn. De vele problemen, die de lexicografie van het Hittitisch confronteren, maken het wenselijk dat voor ieder voorbeeld een ruime en bewust gekozen context ter beschikking staat.

Een aantal redenen bracht ons tot de keuze om de B-regel voor een „herhaling” van de stammen, waarop gealfabetiseerd moet worden, te benut-

ten. De specifieke geaardheid van het spijkerschrift, die een opeenvolging van drie consonanten niet vermag weer te geven, terwijl dergelijke reeksen in het Hittitisch wel degelijk voorkomen, leidt tot talrijke variaties bij de weergave van éénzelfde stam in de tekstregel zelf, die bij een alfabetisering op de A-regel in de concordantie op verschillende plaatsen zouden zijn opgevoerd. Bovendien treden in het Hittitisch verscheidene enclitica op (vooral na het eerste woord van de zin), die, bij een alfabetisering op de A-regel, zelf onvermeld zouden blijven en andere woorden zouden „verplaatsen”. In de derde plaats is er dan nog het feit dat het Hittitisch stamklinkerveranderingen vertoont in de lijn van het Nederlandse voorbeeld „loop-liep-gelopen”, die bij een alfabetisering op de B-regel onder één stamvorm bijeengebracht kunnen worden. Misschien zou het mogelijk geweest zijn om enkele van deze problemen met een verfijnde programmeer-techniek uit de weg te ruimen. Daar wij echter een programma van elders wilden gebruiken, leek een desbetreffend gebruik van de B-regel de voorkeur te verdienen, dit des te meer, omdat in de B-regel een diacritische notatie tussen homoniemen kon onderscheiden en de zekere Hittitische waarden van Akkado-grammen en Sumerogrammen toegevoegd konden worden.

Misschien is het goed om deze korte inleiding tot een nieuwe, buiten ons land zeer vaak toegepaste techniek met een persoonlijk getinte appreciatie voort te zetten. Hoe paradoxaal het ook moge klinken, toch moet duidelijk worden gesteld dat deze methodiek in de beginfase van iedere toepassing tijdrovend is, hoe snel de uiteindelijke bewerking door de computer ook moge verlopen. Men is afhankelijk van de tijd, die de programmeur nodig heeft om een eigen programma te maken of een programma van elders aan de locale computer aan te passen. Ook dit laatste kan tijd vergen, want alle grotere universitaire rekencentra in de Verenigde Staten hebben eigen gebruiksregels, zodat een programma van elders zelden of nooit direct toepasbaar is; deze eigen methodes worden bepaald door de problemen van die groep computer-gebruikers, die in het betreffende rekencentrum de meeste rechten kan laten gelden.

Maar ook het werk van de betrokken taalkundige is tijdrovend: het prepareren van de ponsconcepten (de tekst van de A-, B- en C-regel) vraagt veel tijd, al zou men mogen stellen dat deze taken eigenlijke los staan van de uiteindelijke bewerking door de rekenmachine en ook bij het gebruik van meer conventionele methodes onvermijdelijk zouden zijn. In de regel moet de taalkundige zelf voor het ponsen van zijn omvangrijke „input” zorg dragen. Uitbesteding van dit ponswerk is — althans in de Verenigde Staten — maar zelden mogelijk, zeer kostbaar, en, naar mijn persoonlijke overtuiging, eigenlijk ook verkeerd. Na enige oefening kan een ieder de

ponsmachine als een wat volumineuze schrijfmachine leren gebruiken. Desondanks blijft dit ponswerk een vertragende factor, zolang invoer van gedrukte teksten — zo deze al voorhanden mochten zijn, bij het Hittitisch is dit merendeels niet het geval — nog bezwaarlijk is, doordat de optische leesapparatuur nog niet volmaakt functioneert en buitendien sterk kostenverhogend werkt (dit laatste dan, indien de onderzoeker in staat en bereid is om als alternatief zelf voor het ponswerk te zorgen).

Er is een belangrijk methodologisch aspect: het feit dat de computer de gegeven opdrachten volstrekt foutloos uitvoert, maar ook niet meer doet dan dat, impliceert dat de onderzoeker meedogenloos met eventuele fouten of dubbelzinnigheden in zijn eigen probleemstelling geconfronteerd wordt. Het werken vóór en mét de computer en eveneens de interpretatie van de massale uitkomsten, die dikwijls een statistische bewerking vergen, vóór- en onderstellen een minutieuze precisering bij de opzet en een consequente exactheid bij de uitvoering, waaraan de beoefenaren van de Natuurwetenschappen gewoon zijn, maar die bij de onderzoekers van A-vakken dikwijls nog ontbreken. Dit is zeer bepaald een winstpunt, dat ook b.v. door medische gebruikers van de elektronische apparatuur als zodanig ervaren wordt. Er staat echter een inherent nadeel tegenover. Men kan niet halverwege zijn werkwijze aanpassen aan een geleidelijk gegroeid, nieuw inzicht, al blijft dat natuurlijk wel mogelijk voor de uiteindelijke interpretatie! Een taalkundig computer-onderzoek, dat zich over vele jaren kan uitstrekken, behoudt als het ware het wetenschappelijk niveau van de oorspronkelijke vraagstelling. De tekstanalyse met behulp van de computer valt buiten het normale A-patroon, waarbij een algemeen studieterrain dikwijls intuïtief in studie genomen wordt en het uiteindelijke publicatie-object pas geleidelijk gestalte krijgt.

Uit het voorafgaande zal duidelijk geworden zijn dat naar mijn persoonlijke overtuiging niet alle problemen van taalkundige analyse geëigend zijn voor computer-bewerking. Een eerste voorwaarde is dat het mogelijk moet zijn om direct bij de aanvang alle implicaties van de probleemstelling te overzien. De programmeur moet tot in details met dit alles vertrouwd worden gemaakt, daar de resultaten anders een gestalte kunnen vertonen, die niet precies de bedoelde is en geen verantwoorde conclusies toelaat. Financiëel is het gebruik nimmer rendabel, als het om een kleine hoeveelheid materiaal gaat en evenmin als men een grote hoeveelheid op slechts één enkel aspect wenst te onderzoeken. Het beste gebruik ligt daar, waar men een middelgrote tot grote hoeveelheid tekst op vele manieren wenst te bewerken (naast indices en concordanties voor lexicografische doeleinden eveneens schriftanalyse, retrograde woordenlijsten e.d.). Waar precies de grens ligt voor een verant-

woord gebruik van deze dure methodiek, kan niet in algemene termen worden gezegd. Hierbij spelen allerlei factoren een rol van betekenis, b.v. of men een programma van elders gebruiken kan of eigen programma's moet laten vervaardigen, terwijl ook de aard en de omvang van het ponswerk alsmede de in dit verband gekozen oplossing (eigen verwerking op de ponsmachine of uitbesteding) de kostenfactor aanzienlijk beïnvloeden. Eén ding is echter zeker: tekstanalyse met behulp van de rekenmachine mag als een waardevolle, nieuwe methodiek worden aangemerkt, niet slechts voor teksten in een alfabetisch schrift maar ook voor teksten in meer gecompliceerde schriftsystemen.

PH. H. J. HOUWINK TEN CATE

EEN SCHERF UIT HET DODENBOEK

Een deel van de oudegyptische letterkunde kennen wij noch uit de papyri, noch van de inscripties in steen, maar alleen in niet-officiële versies daterend uit de Achttiende-Twintigste Dynastie (1580-1085). Voor deze gebruikten de schrijvers behalve plankjes scherven en stukken steen, die op straat voor het oprapen lagen ¹⁾. Dat laatste, goedkope materiaal benutten zij met name voor het onderwijs: men kan er zowel het voorbeeld van de meester als de oefening van de leerling op aantreffen.

In blijkbaar veel mindere mate werden ostraka — zoals de Egyptologie deze brokken noemt — ook gebezigd ter decoratie van grafwanden. HAYES bestudeerde het procedé nauwkeurig, toen hij de vondsten uit de tombe van Senmoet bewerkte. In kursief schrift werd eerst de uitgezochte tekst overgenomen op een scherf, die handiger en veel minder kostbaar was dan de papyrus- of leerrol van het origineel. Deze kopie werd daarna ingedeeld aan de hand van de beschikbare muurruimte en vervolgens in de uiteindelijke hiërogliefen op een ander ostrakon overgebracht. Dit ontwerp stelde dan de tekenaars in staat de wand van de inscriptie te voorzien.

Welke literatuur krijgen de grafbezitters aldus bij hun dood mee? Het zijn bezweringen, die hen in het hiernamaals moeten beschermen. Magische formules roepen het nieuwe leven op, toverspreuken bannen de gevaren uit. Onder de diverse composities is in het Nieuwe Rijk (1580-90(50)5) prominent de verzameling, die thans „Dodenboek" genoemd wordt. En uit die bundel treft men op de grafwanden van partikulieren bij voorkeur de tekst over het dodengericht aan. Dat is spreuk 125, die men overigens ook tegenkomt in een aantal tombes van het Dal der Koningen en van dat der Koninginnen.

1) Vergelijk het oriënterende artikel van Dr JANSSEN in *Phoenix* X (1964), 116-120.

Fig. 54. Ostrakon collectie BEEKMANS met passage uit Dodenboek 125.

De gestorven Egyptenaren hadden in die tijd meestal ook een papyrusrol bij zich voorzien van een keuze uit dat Dodenboek. Daarbij staat wederom spreuk 125 bijzonder in de gunst.

Het is uit die tekst, dat men een gedeelte ziet op het ostrakon, waaraan dit artikel gewijd is (Fig. 54). Het zou gevonden zijn te Baliana, niet ver van het oude Abydos. Bij gebrek aan nadere gegevens valt het niet meer uit te maken of wij met een stuk uit de eerste categorie (onderwijs) dan wel uit de tweede (kopie voor wanddecoratie) te maken hebben, al acht ik de laatste mogelijkheid waarschijnlijker. Op grond van het schrift stel ik een datering aan het einde van de Negentiende Dynastie, eventueel in de Twintigste, voor, globaal genomen tussen 1250 en 1150 v. Chr.

Deze roodbruine potscherf van 12 bij 9.5 cm berust thans in de verzameling BEEKMANS te Melissant. Hij is om verschillende redenen belangwekkend. Ostraka, die uit andere plaatsen dan Thebe, de hoofdstad van het Nieuwe Rijk, komen, zijn vrij zeldzaam. Uit een vierhonderdtal te Kaïro, door DARESSY uitgegeven, stamt slechts 1% uit Abydos.

Verder zijn scherven met passages uit het Dodenboek schaars. HAYES

trof maar één zeker exemplaar (eveneens uit spreuk 125) aan, DARESSY geen enkel. Onder ruim tweehonderd, die POSENER publiceerde, vindt men er één, dat misschien aan spreuk 15 B III ontleend is. Tussen een even groot aantal, verzameld door GARDINER en inmiddels uitgegeven, zoekt men tevergeefs, al is daar wel een schrijfplankje bij met fragmenten uit spreuk 146. De stad Genève bezit een scherf, belangwekkend, omdat hij als schakel gefungeerd heeft in het kopiëren van o.a. spreuk 115 op de grafwand van Minnacht.

Even interessant als dit laatste geval is, dat het voorbeeld, waarnaar het ostrakon BEEKMANS beschreven werd, nog blijkt te bestaan. Onder de vele papyri met spreuk 125 erop vindt men er geen twee, die identiek zijn. Iedere versie, die met een andere vergeleken wordt, vertoont varianten in de inhoud, of dat nu toevoegingen, weglatingen, fouten, verbeteringen of zelfs een geheel afwijkende redactie zijn. Ook de spellingen laten telkens weer verschillen zien.

Onze scherf biedt zoveel gelijkenissen met één van deze rollen, dat de onderlinge relatie vaststaat. De inscriptie moet overgenomen zijn van de papyrus van Ani, die zich thans in het Brits Museum bevindt (No. 10470) en waaruit ik het corresponderende deel in fig. 55 weergeef. Dit te Thebe

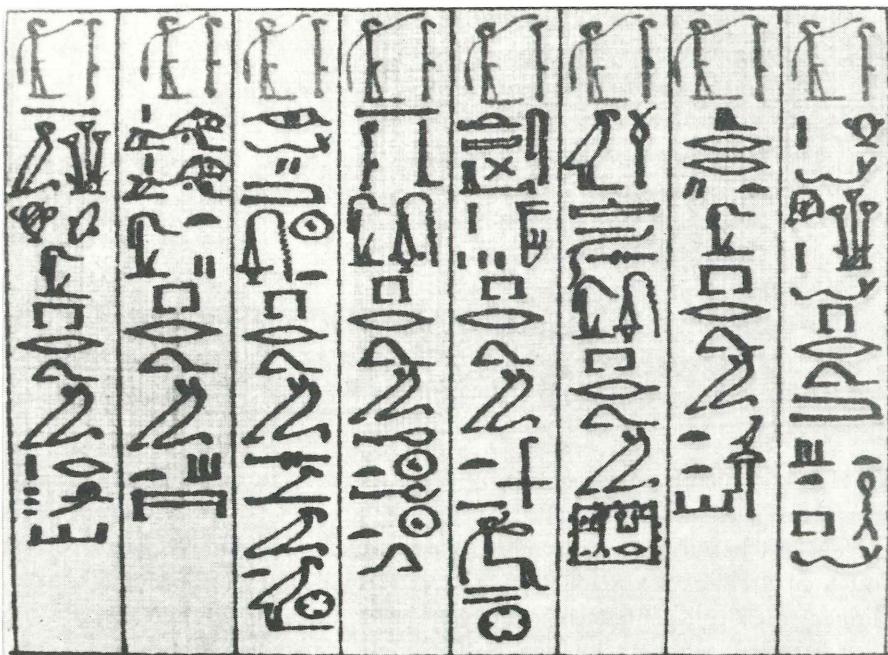

Fig. 55. Het voorbeeld. Uit de papyrus van Ani (London, Brits Museum 10470), bl. 31.

gevonden handschrift dateert uit de Negentiende Dynastie (1320-1200). Van de drie bestanddelen, waar 125 uit samengesteld is, vindt men hier twee: een inleiding en de „negatieve confessie”. Deze laatste, moderne benaming wil zeggen, dat de dode verklaart geen kwaad begaan te hebben. Hij doet dat ten overstaan van twee en veertig goddelijke rechters. Elk van hen roept hij bij name aan en daarbij verzekert hij telkens, dat hij aan een bepaalde zonde onschuldig is. Onze passage is ontleend aan de aanroeping. Bij Ani ziet men in ieder der traditioneel verticale kolommen eerst een naam staan en dan — in het midden — de betreffende god afgebeeld, waaronder de belijdenis volgt (bl. 31/2). Dat de scherf ook in onbeschadigde toestand niet meer dan de bovendelen bevatte, blijkt uit het beëindigen van de loodrechte streep beneden rechts.

Ik laat nu een vertaling van het ostrakon volgen; uit Ani (bl. 31) vul ik tussen haken de tekst van de eigenlijke confessie aan. De regels volgen elkaar van links naar rechts op; bij de telling verwaarloos ik de stip aan de linker zijkant.

- (1) *„(O Wilde van gezicht,) die komt (uit Rostaoe)!
(Ik heb geen maten verkleind.)*
- (2) *O Dubbele leeuw, die uit de hemel komt!
(Er was geen tekort bij mij.)*
- (3) *O Gij met ogen van vuur, die uit Sioet komt!
(Ik heb geen bezit van een god genomen.)*
- (4) *O Vlam, die achteruitgaande te voorschijn komt!
(Ik heb geen omwaarheid gesproken.)*
- (5) *O Beenderenbreker, die uit Herakleopolis komt!
(Ik heb geen eten weggenomen.)*
- (6) *O Vuurspuwer, die uit de hal komt!
(Ik heb niet vervloekt.)*
- (7) *O Holbewoner, die uit het Westen komt!
(Ik heb geen homosexualiteit bedreven.)*
- (8) *(O Gij met het gezicht van achteren, die komt uit de) holte!
(Ik heb geen teken van partijdigheid gegeven.)”*

Hoe kon hierboven tot ontlening aan Ani geconcludeerd worden? Allereerst is er geen ander handschrift, dat na de hier met 1-7 aangeduide rechters „Hem met het gezicht van achteren” laat volgen. Ook zijn de plaatsopgaven uit 3 en 8 elders zeldzaam. Dan is er een aantal minder gebruikelijke spellingen: die der eigennamen in 2 en 3, „achteruitgaan” in 4 en de tekening der kantelen aan het slot van 6. De beide laatste gevallen vragen extra aandacht. In „achteruitgaan” komt tweemaal dezelfde afbeelding van een

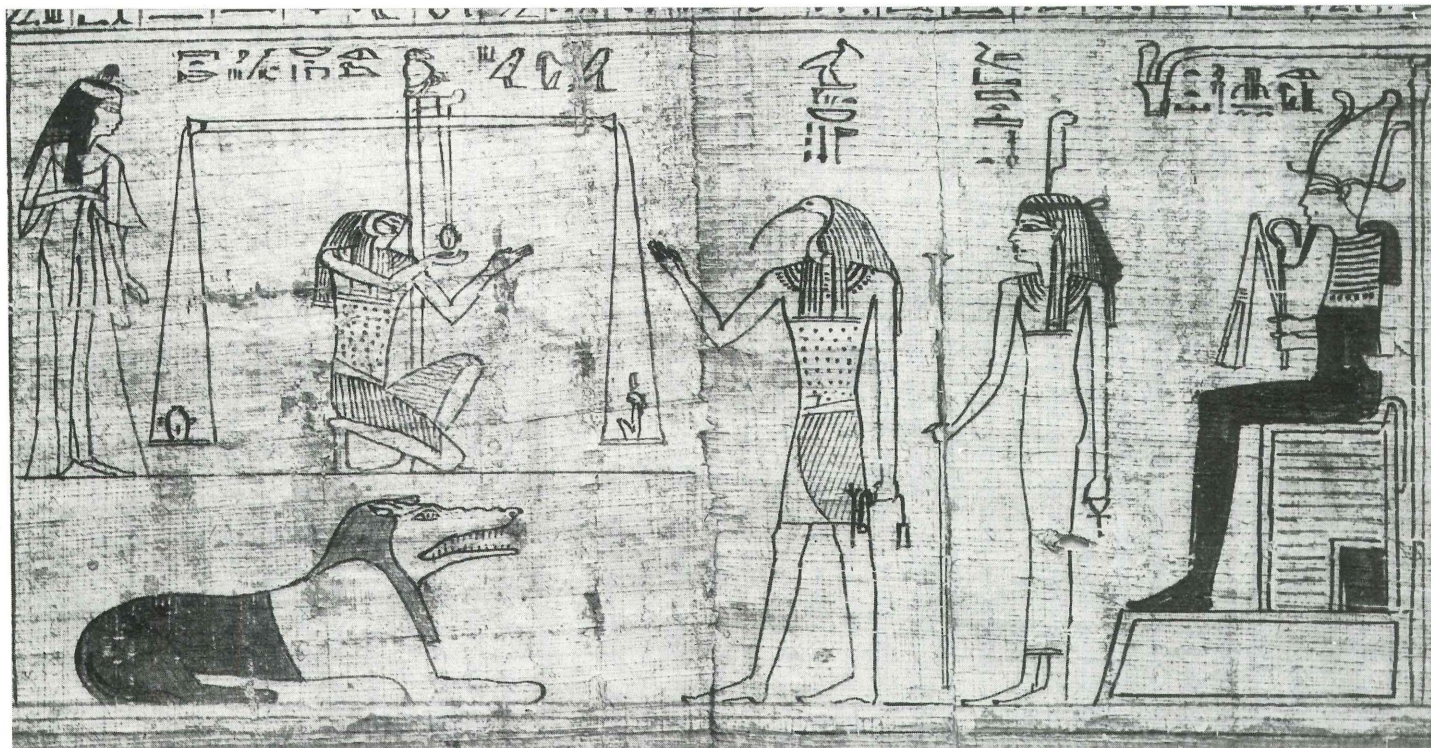

Fig. 56. Het wegen van het hart (Dodenboek 125). Uit de papyrus van Taoeheriet (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden T 3), bl. 14.

tak voor; het eigenaardige, ongemotiveerde onderscheid, dat Ani tussen hen maakt, vindt men op de scherf precies zo terug. De papyrus beëindigt, net als de andere manuscripten, 6 met de plaats „Memfis”. Maar door de toevoeging der kantelen heeft hij de copiïst van het ostrakon aan de hiërogliefische compositie „hal” (overigens heel anders uitgesproken dan „Memfis”) doen denken. Een zeer begrijpelijke vergissing, die echter evenals het geval in 4 alleen denkbaar is, wanneer de tekst niet als dictee op de scherf genoteerd is, maar naar een visueel voorbeeld, in casu Ani. De fout van het ostrakon in 6 sluit bovendien de mogelijkheid uit, dat de schrijver van de papyrus de scherf tot model zou hebben gehad.

Van geen der op het ostrakon vermelde rechters is de precieze aard bekend, ondanks de vermelding van de oorden waar zij vandaan komen of vereerd worden. Maar vast staat, dat het hier een grimmig en geducht gezelschap betreft. Hun uiterlijk is vervaarlijk, als men op de namen van 1, 2 (bij Ani inderdaad met leeuwepkop afgebeeld), 3 en 6 afgaat. Uit hun schuilhoeken (7, 8) naderen zij tersluiks: aldus mag men wel het achteruitgaan (4) uitleggen en het omdraaien van het gezicht (8, bij Ani ook getekend). Wee degene, die aan hen ten prooi valt! Hem wacht een gruwelijk lot in het vuur (3, 4, 6) of tussen de kaken van een krokodil (5, afbeelding bij Ani).

Ook de inleiding van spreuk 125 laat geen twijfel over de bestraffing der zondaren toe. De twee en veertig goden, aldus de gebruikelijke versie, „slurpen van hun bloed”. Het zijn dus rechters, die de rol van scherprechter zeer goed blijkt te liggen. De god Osiris, onder wiens leiding het gericht plaats vindt, beschikt naast hen over een andere beul. Deze treedt op in een vignet, dat 125 vaak begeleidt. Bij Ani is het op die plaats zo klein uitgevallen, dat ik voor fig. 56 de weergave in de Leidse papyrus T 3 prefereer. Daar zien wij een monster op de loer liggen, dat volgens een Egyptische beschrijving „het voorstuk van een krokodil, het achterstuk van een Nijlpaard en het middenstuk van een leeuw heeft”. Met deze merkwaardige anatomie heeft de kunstenaar van T 3 wel enige moeite gehad, maar de vraatzuchtige kop is er des te levendiger om. De naam van het dier, „Dodenslindster”, maakt commentaar overbodig.

Fig. 56 laat ons getuigen zijn van het wegen van het hart, dat voor de Egyptenaren ook het geestelijk middelpunt van de mens was. Het rust op de linker schaal met als tegenwicht het symbool van waarheid en orde, een beeldje van de godin Maät (met een veer op haar hoofd). Links boven staat de gestorvene, volledig geconcentreerd op de belangrijke handeling, die geschiedt onder toezicht van Osiris, geheel rechts.

Spreuk 125 kent dus duidelijk een zedelijk onderzoek. Het zou daarom niet bevreemden, indien de tekst als voorwaarde tot het leven na de dood

een goed geweten noemde. Dat is niet zo. Weliswaar wordt de overledene in de mond gelegd, dat hij geen zondenregister heeft, maar hij moet ook telkens weer de namen van godheden en objecten weten, die hij bij het gericht passeert. Deze eis tot kennis is voor het hele Dodenboek kenmerkend. Wie de naam van een ander kan noemen, bezit macht over hem, als in het sprookje van Repelsteeltje. Wie een tekst paraat heeft en die op de juiste wijze reciteert, hoeft geen dreiging te vrezen, want het magische woord overwint. In dit licht moet men het uitspreken van de negatieve confessie zien. In dat kader behoren ook de aanroepingen van onze scherf. Het gewicht van een passage, zoals die op het ostrakon voorkomt, blijkt duidelijk aan het slot van de genoemde inleiding van 125. Daar verklaart de gestorvene, aangekomen in het land der doden en de hal van het gericht, het volgende: „Niets slechts zal tegen mij gedaan worden in dit land, in deze hal van de dubbele Maät, omdat ik de naam ken van deze goden, die erin zijn!”

M. HEERMA VAN VOSS

De afbeelding van de voorwerpen geschiedt met vriendelijke toestemming der eigenaren.

TELL EŞ-ŞAWWAN, EEN NEOLITHISCHE NEDERZETTING AAN DE TIGRIS

Ruim 10 km ten Zuiden van Samarra bevindt zich, op een plateau dat zich thans twaalf meter boven het niveau van de Tigris verheft, een kleine ruïneheuvel, Tell Eş-Şawwan („heuvel van de vuurstenen”) geheten. De

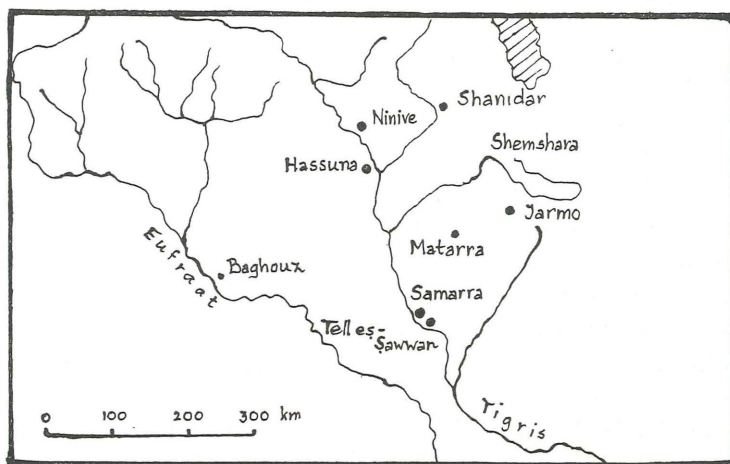

Fig. 57. Tell Eş-Şawwan in Noord-Mesopotamië.

hier gelegen oude nederzetting, ovaal van vorm en met een oppervlakte van maximaal 230 bij 110 meter, is sinds 1964 onderwerp van archeologisch on-

derzoek door de Iraaqse Oudheidkundige Dienst, o.l.v. SAYID BEHNAM ABU ES-SOOF en Dr. FAISAL EL-WAILLY, de Director General of Antiquities. De in deze tell gedane vondsten zijn zo uitzonderlijk en belangrijk, dat we in het onderstaande een overzicht geven van de opgravingen, berustend op de rapporten in het tijdschrift *Sumer* gepubliceerd (met name in *Sumer* 21, 1965, p. 17v.) en een aantal foto's van de vondsten ons op zeer welwillende wijze verstrekt door het Directorate General of Antiquities van Iraq, waarvoor wij hier onze welgemeende dank uitspreken. Naast de genoemde rapporten is tot dusverre reeds in een tweetal artikelen nader op de vondsten te Tell Eş-Şawwan ingegaan: H. Helbeack, de palaeobotanicus, schreef over „Early Hassunan Vegetable Food at Tell Es-Sawwan” (*Sumer* 20, 1964, p. 45v.) en Joan Oates over „The Baked Clay Figurines from Tell Es-Sawwan” (*Iraq* 28, 1966 p. 146v.).

De tell kan onderscheiden worden in een drietal heuvels, A, B, en C, onderling gescheiden door een ondiepe stroombedding. De totale hoogte der cultuurresten is maximaal 3,5 meter, waarin de opgravers een vijftal onderscheiden lagen hebben kunnen vaststellen. De gehele bloei van de nederzetting valt in het 6e millennium v. Chr.

De ontdekkingen die Tell Eş-Şawwan beroemd hebben gemaakt zijn achtereenvolgens: a) een wel doordacht defensiesysteem; b) een zorgvuldige en harmonische architectuur; c) een overvloed van tot dusver unieke stenen kunstproducten: beeldjes, vaatwerk en gebruiksvoorwerpen, naast producten van gebakken klei en veel ceramiek; deze werpen tevens enig licht op de godsdienstige opvattingen der bewoners; d) blijken van landbouwbeoefening in een gebied waar de natuurlijke regenval onvoldoende was en met graansoorten, ten dele van elders onbekend. Over elk van deze punten thans enige nadere informatie.

De nederzetting bleek aan de Noordelijke, Oostelijke en Zuidelijke kant van heuvel B omgeven te zijn door een V-vormige gracht, van boven twee, van onderen een halve meter breed en drie meter diep. Waarschijnlijk leverde de Tigris het water voor deze gracht. Aan de binnenzijde ervan bevond zich een dikke gesteunde muur van grote lemen tichels. In de gracht werden veel ronde slingerstenen ontdekt. Dit defensiesysteem — naast dat van het pre-ceramische neolithische Jericho één van de oudst bekende ter wereld — bleef ten dele zeker tot in niveau III intact, zoals blijkt uit de architectuur en de ceramiek in de vulling aangetroffen.

Van de architectuur zijn met name de overblijfselen uit niveau I en II thans goed onderzocht. In heuvel C werden twee belangrijke bouwsels aangetroffen, gebouw 1 en 2 genoemd. Het eerste bevatte veertien vertrekken en één of meer hoven; het tweede, dat een nog groter oppervlak besloeg,

Fig. 58. Architectuur uit Tell Eş-Şawwan, niveau II.

was minder regelmatig van opzet. De muren van deze gebouwen en van de huizen, niet alleen in niveau I en II, maar in alle lagen van de tell, waren gebouwd van grote lemen tichels (zg. „liben”) met als afmetingen 50-70 bij 21-30 bij 6-8 cm (fig. 58). De meeste muren waren aan de binnen- en buitenzijde met leem bepleisterd, soms meer dan eens. Veel zorg werd aan de vloeren besteed. Naast leem bepleistering treft men in niveau II een drievoudige bewerking aan: leem, met daaroverheen een laag bitumen en tenslotte een laag gypsum, welke laatste soms ook op de wanden werd aangebracht. In laag III treft men gypsum aan ter afwerking van de deuropeningen.

In gebouw 1 uit laag I bevonden zich vier onderling verbonden vertrekken, waarvan het laatste (no. 13) in zijn noordelijke muur een nis bezat, waarbij een marmeren beeldje van het type „moedergodin” werd gevonden (fig. 59, links). In een ander vertrek werden twee soortgelijke beeldjes, maar ditmaal van gebakken klei, aangetroffen. De op grond hiervan aan deze vertrekken — en wellicht aan het gehele gebouw — toe te kennen religieuze functie, werd bevestigd door de ontdekking van talrijke graven, juist onder de vloeren van dit gebouw, dat ook nog tijdens niveau II in gebruik bleef. Tijdens

Fig. 59. Links: marmeren beeldje van het type „moedergodin” gevonden onder de nis in vertrek 13 van gebouw 1 uit niveau I; het rechter exemplaar komt uit een ander vertrek van hetzelfde bouwwerk.

niveau III was de bebouwing op de tell minder dicht; de huizen waren iets kleiner, maar nog regelmatig met hun hoeken georiënteerd op de vier windstreken. In een open ruimte trof men enkele graanopslagbekkens aan, gemaakt van gypsum en met een doorsnede van 1 tot 2 meter.

De meeste beeldjes werden gevonden in de graven onder de vloeren van gebouw 1 uit niveau I. Vrijwel alle van de thans bekende 134 graven waren er van voorzien. De beeldjes waren meestal, evenals het vaatwerk in de graven, van albast; beide verraden een groot vakmanschap in het bewerken en modelleren van dit harde materiaal en kunstzinnigheid in de vormgeving, die in deze tijd hun weerga in Mesopotamië niet vinden (fig. 53, 60 en 61). Vele van de beeldjes van de „moedergodin” kenmerken zich door accen-

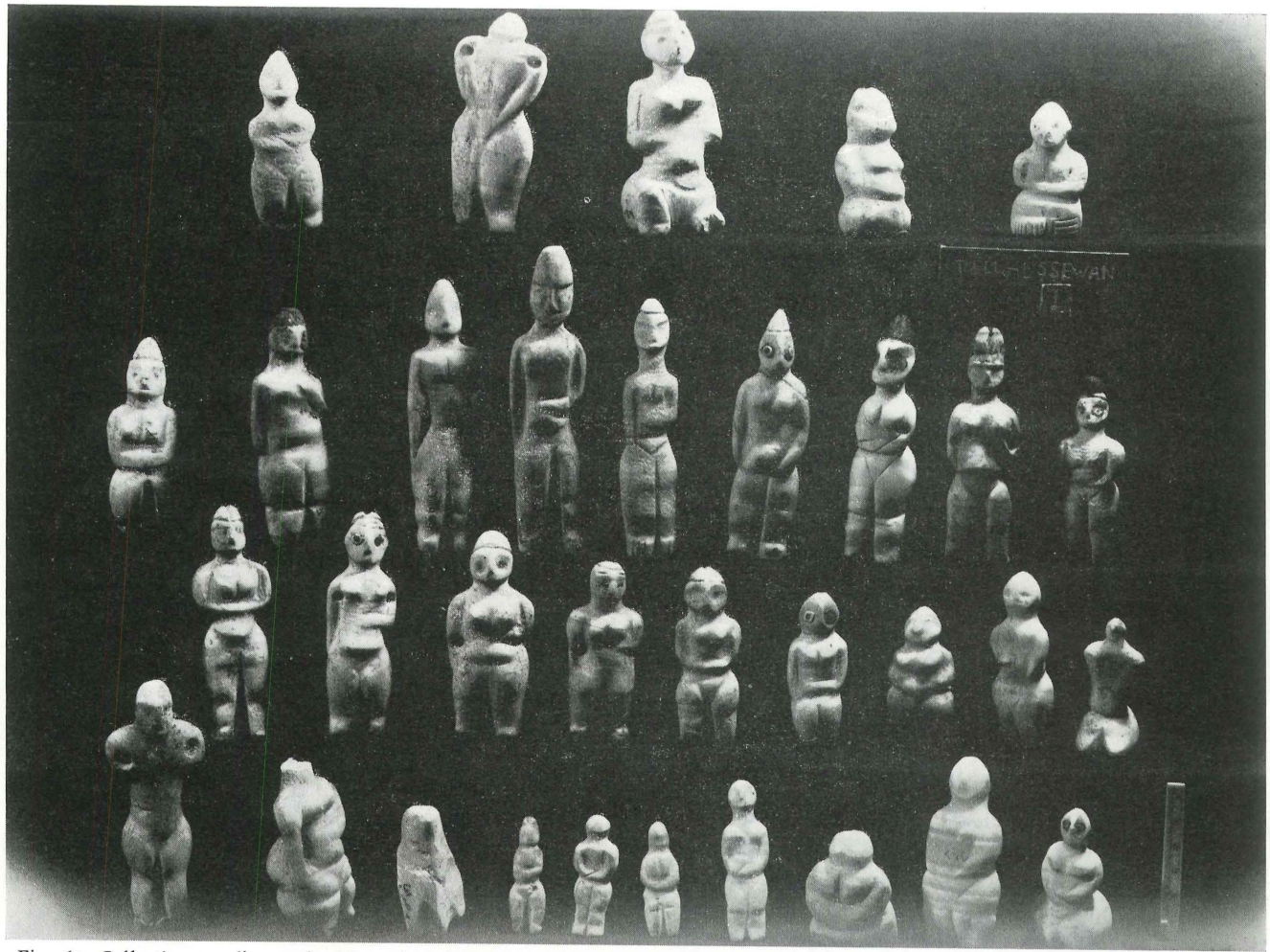

Fig. 60. Collectie van albasten beeldjes uit Tell Eş-Şawwan, niveau I, grotendeels in graven gevonden. Op de bovenste rij rechts in typische zithouding, met markeringen voor de tenen. Tweede rij van boven, derde van links = fig. 59 rechts; derde rij, derde van rechts = fig. 59 links; onderste rij, derde van links, een onvoltooide exemplaar. De grootte varieert tussen ruim 3 en 11 cm. Fig. 53 is een detail van deze ill.

Fig. 61. Vondsten uit Tell Eš-Šawwan niveau II: albasten vaatwerk en beeldjes en andere gebruiks- en siervoorwerpen. Op de tweede rij van boven bij de pijl het opmerkelijke terracotta beeldje van een zittende mansfiguur. In de platte schaal onder rechts eveneens een terracotta beeldje, maar nu een met gevouwen been zittende vrouwefiguur (zie pijl).

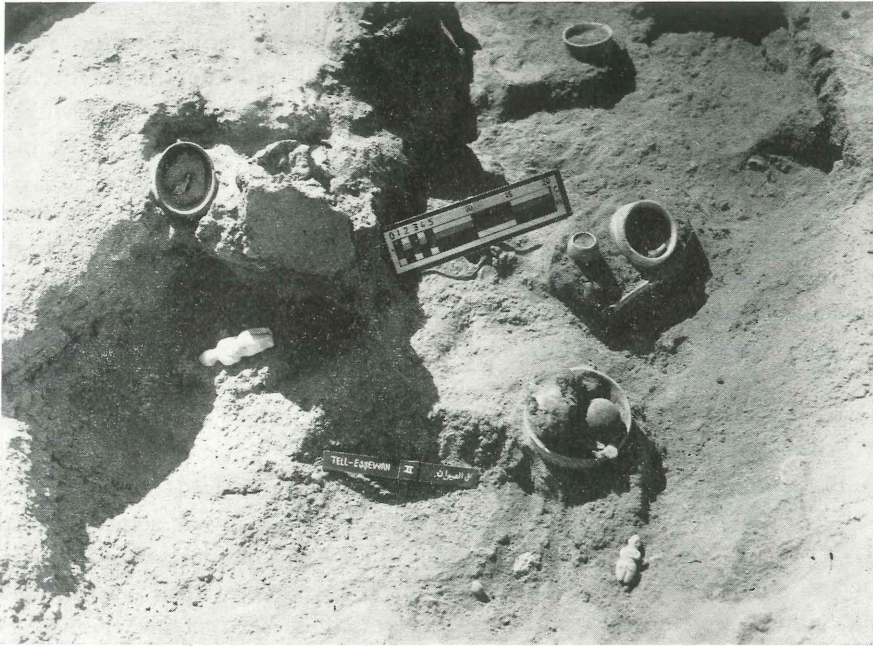

Fig. 62. Begravingen uit niveau II van Tell Eş-Şawwan.

tueren van de heupen; ze dragen vaak zwarte, bitumen mutsen, terwijl de ogen soms met bitumen en schelpen zijn ingelegd. Enkele hebben een halssnoer en ingelegde wenkbrauwen (fig. 61, twee rij van boven). Het feit dat enkele exemplaren onafgemaakt zijn, doet veronderstellen dat ze ter plaatse werden gemaakt (fig. 60, onderste rij, derde van links), speciaal als grafuitrusting, hoewel later ook exemplaren buiten graven werden gevonden. De graven, meestal een ondiepe kuil onder de later weer zorgvuldig dichtgepleisterde vloer (fig. 62), waarin de doden (zeer veel kinderen, weinig volwassenen; veel onvolledige skeletten) in samengetrokken houding, in rietmatten gewikkeld, werden bijgezet, bevatten ook veel albasten vaatwerk (vgl. fig. 61) en kralen (in de vorm van dierentanden, schelpen, bitumen, albast, been en halfedelstenen), als snoeren om de hals of de heupen gedragen (fig. 63, links beneden).

Onder de terracotta beeldjes is het opmerkelijkst, dat van een zittende man, rose gekleurd, met ingelegde ogen en zwart geverfde wenkbrauwen en pupillen, en een sierband onder de knie (fig. 61 pijl). Het type doet denken aan de terracotta figuren uit de latere Ubaid-periode, die zich kenmerken door wat wel een „hagedissekop” is genoemd, waarin de ogen echter schuiner staan. Ook dit type kent een hoofddeksel van bitumen. Andere

typen terracotta beeldjes zijn ook vertegenwoordigd, o.a. een opmerkelijke zittende vrouwefiguur (steeds zonder hoofd), waarbij het linker been dwars voor het onderlichaam is gebogen (fig. 61, pijl onderste rij: het beeldje dat in de platte stenen schaal ligt) en tenen en vingers door inkervingen zijn aangegeven (vgl. fig. 60, beeldje rechts boven). In tegenstelling met de stenen beeldjes werden die van terracotta nooit in graven aangetroffen.

Andere vermeldenwaardige voorwerpen zijn: werktuigen van vuursteen en (geïmporteerd!) obsidiaan (o.a. sikkels, waarvan de uit meerdere elementen samengestelde snede in bitumen was vastgezet), naalden, spelden en spatels van been (fig. 63), rieten manden bestreken met een laag bitumen, en met name een klein koperen mes, in een van de graven gevonden. Dit laatste is een nieuw bewijs (na de vondsten te Çatal Hüyük) dat koper en koperen voorwerpen sporadisch reeds zeer lang voor het zg. Chalkolithicum voorkwamen.

In Laag I en II trof men het zg. archaische Hassuna aardewerk aan: ruw van afwerking, in de kleuren bruin, geel-bruin, grijs en rood, soms geglansd (fig. 64 no. 2-4). Voor de datering van de tell zijn deze vondsten van belang, omdat men het opkomen van de zg. Hassuna-ceramik tussen 5800 en 5700 v. Chr. plaatst. Vanaf laag II verschijnt het met inkervingen en beschildering versierde type van dit aardewerk, terwijl in laag III, als het archaische type verdwijnt, de zg. Samarra-ceramik voor het eerst optreedt, die in laag IV de Hassuna-ceramik gaat overvleugelen en in niveau V het rijk alleen heeft (fig. 64, no. 2-27; 29-32). Van de iets later beginnende en meer noordelijke Tell Halaf ceramik werd slechts een fragment (in de gracht) gevonden (fig. 64, nr. 28).

De ceramikvondsten zijn om twee redenen van belang. Zij dateren de oudste fase van de nederzetting (samen met enkele C-14 samples) vóór het midden van het 6e mill. v. Chr., en zij leren dat de overgang tussen Hassuna- en Samarra-ceramik geleidelijk plaats vond en de ene soort de andere tijdelijk overlapte, in een nederzetting die gedurende de tijd van zijn bestaan geen lacunes in zijn culturele ontwikkeling laat zien en evenmin plotselinge, diep ingrijpende veranderingen. Deze gegevens had men nog niet eerder zo duidelijk kunnen constateren.

Tell Eş-Şawwan ligt in een gebied waar landbouw enkel met behulp van regenwater amper mogelijk was. De nabijheid van de Tigris en de ontdekking van de gracht doen veronderstellen dat men het rivierwater ook voor irrigatie gebruikte, b.v. door overloopvijvers tijdens de voorjaarsvloed te laten vollopen en het terugstromende water door dammen op van nature gunstige plekken te sturen. Deze irrigatie stond in dienst van de landbouw, die in de alluviale vlakte waarschijnlijk sinds het 8e mill. begon beoefend

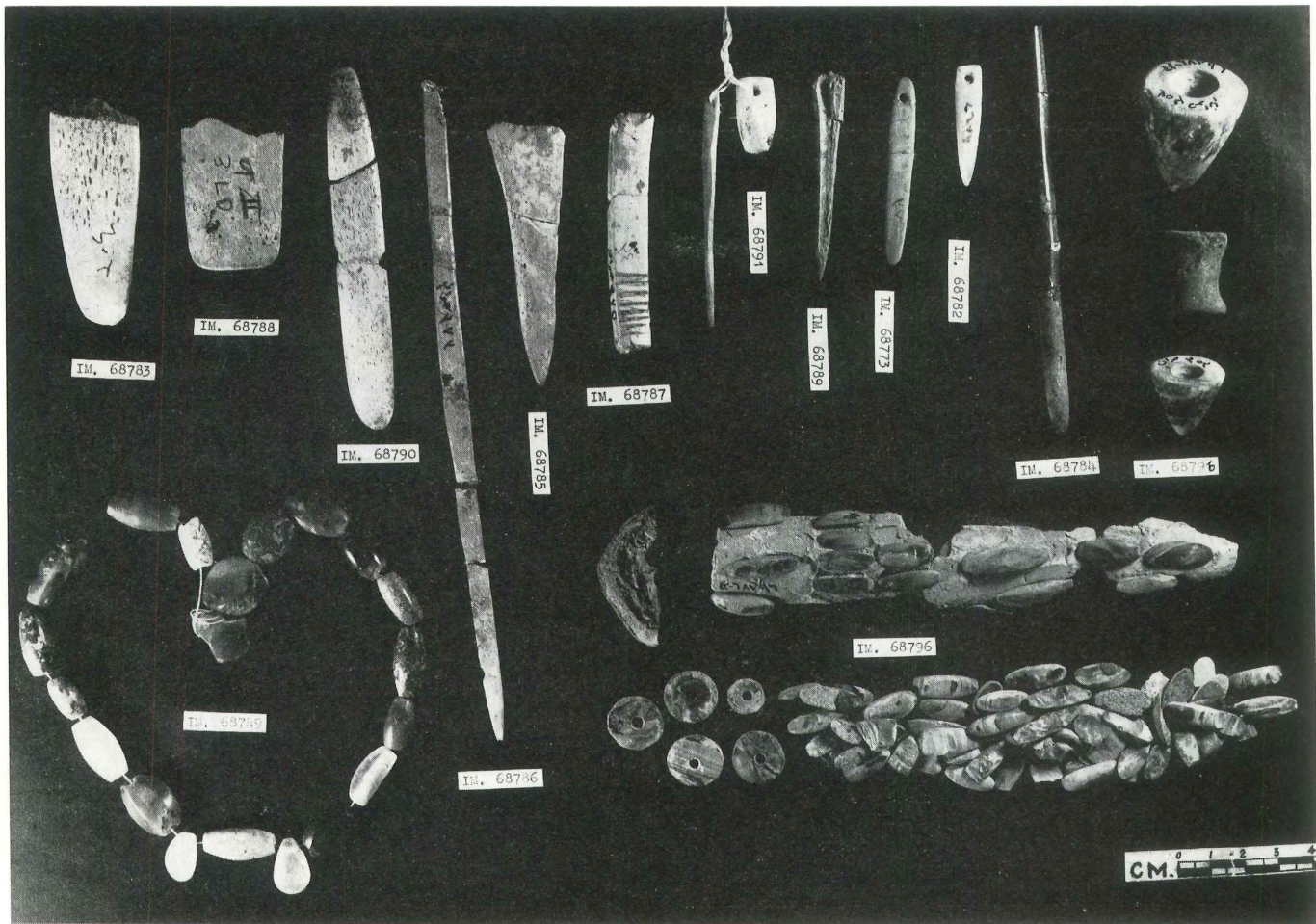

Fig. 63. Gebruiks- en siervoorwerpen van steen en been: spatels, naalden, boren, een ketting; de ronde en vooral ovale albasten „pilletjes” rechts onder werden als versiering op voorwerpen van klei vastgehecht.

Fig. 64. Ceramiek uit niveau III-V: no. 2-5 rechts zijn schalen en paletten met sporen en klompen rode oker; afgezien van no. 28, een scherf van Tell Halaf ceramiek, onder in de gracht gevonden, behoren de andere stukken tot de zg. Samarra-waar, waarvan no. 21 de laatste fase vertegenwoordigt (niveau V). No. 29 en 30 zijn fragmenten van zoömorfe stukken.

te worden. Inzicht in deze landbouw verschaftte de ontdekking van enkele collecties gecarboniseerde graankorrels en zaden in de boven beschreven gracht. HELBAECK, die deze specimina Lestudeerde (*op. cit.*), merkt ten aanzien daarvan o.a. het volgende op. Van de granen zijn vertegenwoordigd eenkoorn (?), emerkoorn (beide primitieve tarwesoorten), gewone tarwe, en enkele soorten vooral zes-rijige gerst; voorts vond men zaden van een wilde grassoort, de prosopis (een mimosaächtige soort, die overal groeit, van belang voor grazende schapen en geiten), en lijnzaad. De graanzaden waren betrekkelijk klein, wat erop kan wijzen dat ze onder ongunstige omstandigheden werden gekweekt of pas waren geïntroduceerd en nog niet voldoende aangepast. De lijnzaden waren van middelmatige grootte, iets wat zonder enige vorm van irrigatie ter plaatse onmogelijk was geweest. De tarwesoort werd nog niet eerder in een dergelijk oude laag aangetroffen; later verdween deze meer op het lage bergland aangewezen soort geheel. Ook de zes-rijige naakte gerst overleefde de irrigatie-cultuur niet; de zes-rijige normale gerst daarentegen staat hier aan het begin van een lange ontwikkeling, die het tot een der belangrijkste graansoorten zal maken.

Samenvattend merkt HELBAECK op dat de nederzetting leefde van een mengeling van voedselverzamelen en landbouw op een primitief geïrrigeerde, alluviale bodem, een type van sedentarisatie dat reeds kort na 8000 v. Chr. moet zijn begonnen (oudste bewijzen ervoor werden te Ali Kosh gevonden), maar waarvan de sporen in de alluviale vlakte moeilijk zijn te ontdekken, daar de kleine nederzettingen uit die tijd meestal diep onder het huidige bodemniveau liggen verborgen. Dit lot bleef Tell Eş-Şawwan, door zijn ligging op een kleine verhevenheid, nabij de Tigris, bespaard.

De ontdekkingen in Tell Eş-Şawwan gedaan, door sommigen de belangrijkste prehistorische vondst in Iraq sinds tientallen jaren genoemd, hebben, zoals JOAN OATES opmerkt „completely revolutionized our ideas concerning early village communities in Mesopotamia” (*op cit.* p. 146). De opgravingen dwingen volgens haar tot een „drastic revision of present ideas concerning the prehistory of Mesopotamia and a whole new program of survey and excavation to investigate the background of the extraordinary culture represented here” (*op cit.* p. 151). Tell Eş-Şawwan zal voortaan een belangrijke plaats innemen in de rij der prehistorische nederzettingen van het Nabije Oosten, die dankzij talrijke nieuwe ontdekkingen een steeds gedetailleerder kennis verschaffen van de cultuurhistorische ontwikkelingen welke zich daar tussen 10000 en 5000 v. Chr. afspeelden en die de voedingsbodem vormden voor de vroegste fasen der latere mesopotamische beschaving.

DE ZOGENAAMDE PHOENICISCHE TEKST VAN PARAHYBA

De ontdekking van Amerika is één van die historische feiten, die tot de verbeelding van een groot publiek spreken. Het zelfde geldt voor de vraag wie de eigenlijke ontdekker is: Columbus of de Noormannen. In verschillende kranten en tijdschriften (o.a. in *Life International*) heeft enige maanden geleden een bericht gestaan, dat de erepalm niet aan hen, doch aan de Phoeniciërs toekomt, die reeds in de 6e eeuw v. Chr. in Brazilië beland zouden zijn. Dit zou af te leiden zijn uit een in dit land gevonden inscriptie, geschreven in een soort phoenicisch. In deze tekst zou sprake zijn van Sidoniërs, wier schip bij het omvaren van Afrika (beginpunt van de tocht was Ezion-Geber) het konvooi was kwijt geraakt in een storm. Uit de koers geslagen kwamen ze ten slotte in Zuid-Amerika te land, waar ze een steen oprichtten met vermelding van hun wederwaardigheden.

De desbetreffende inscriptie is niet onlangs gevonden, doch heeft wat men een „verleden” zou kunnen noemen. De steen zelf zou in de zeventiger jaren van de vorige eeuw op een soort landgoed, waar een zekere COSTA de eigenaar van was, gevonden zijn. Behoudens deze COSTA en zijn zoon, die een schets van de tekst maakte, heeft niemand ooit de steen gezien. De gegevens zijn zo vaag, dat het op dit ogenblik zelfs vrijwel onmogelijk is, de vindplaats enigermate te localiseren. De schets is tenslotte in handen gekomen van een Braziliaanse onderzoeker, L. NETTO, die speciaal voor dit doel Phoenicisch heeft geleerd en de tekst in een Braziliaans blad (*O Mondo Novo*) heeft gepubliceerd. Buiten NETTO evenwel heeft vrijwel niemand de tekst serieus genomen, hij is integendeel als een vervalsing beschouwd. Alleen K. SCHLOTTMANN („Die sogenannte Inschrift von Parahyba”, *ZDMG* xxviii, (1874) pp. 481-487; en elders) heeft de mogelijkheid van echtheid serieus overwogen. De bekende epigrafist M. LIDZBARSKI beschouwde hem echter als zonder enige twijfel vals en sprak van de tekst „der Schlottmann ... die Ehre anthat, sie so zu behandeln, als könnte sich auch echt sein” (*Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, Weimar, 1898, p. 132). Na tientallen jaren is nu een copie van de hand van NETTO opgedoken (waarschijnlijk gemaakt naar bovengenoemde tekening) en in bezit van Prof. J. PICCUS gekomen. Deze zond een fotocopie aan de bekende Ugaritist C. H. GORDON, die het geheel bestudeerde, de tekst voor ongetwijfeld echt verklaarde en een nieuwe interpretatie gaf, die hij in een interview met *Life* wereldkundig maakte. Inmiddels is ook een publicatie gevolgd in een wetenschappelijk tijdschrift („The authenticity of the Phoenician text from Parahyba”, *Orientalia* xxxvii (1968), pp. 75-80; vgl. fig. 65).

וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ
 וְיָמֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ וְיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ

- (1) נחנא בן כנען מצדן מהקרת המלך סחר השלך
- (2) נא אל אי ז רחקת ארץ הרם ונשת בחר לעליונם
- (3) ועליונת בשנת תשעת ועשרת לחרם מלכנא אבר
- (4) ונהלך מעצון גבר בים סף וננסע עם אנית עשרת
- (5) ונהיה בים יחדו שתם שנם סכב לארץ לחם ונבדל
- (6) מיד בעל ולא נה את חברנא ונבא הלם שנם עסר
- (7) מתם ושלשת נשם באי חדת אש אנכי מת עשרת אבר
- (8) ח בלת יא עליונם ועליונת יחננא

We are Sons of Canaan from Sidon, the city of the king. Commerce has cast us on this distant shore, a land of mountains. We set (= sacrificed) a youth for the exalted gods and goddesses in the nineteenth year of Hiram, our mighty king. We embarked from Ezion-Geber into the Red Sea and voyaged with ten ships. We were at sea together for two years around the land belonging to Ham (= Africa) but were separated by a storm (lit., 'from the hand of Baal') and we were no longer with our companions. So we have come here, twelve men and three women, on a ... shore which I, The Admiral, control. But auspiciously may the exalted gods and goddesses favor us!

Fig. 65. Van boven naar beneden: afschrift van NETTO's copie, C. H. GORDON's transcriptie, en diens vertaling van de Parahyba-inscriptie. Naar *Orientalia* 37, 1968, p. 77-78.

Juist omdat GORDON's visie zo'n wijde belangstelling heeft getrokken en ook interessesferen raakt, die ver buiten de wereld van de semitisten liggen, lijkt het me goed, een ogenblik bij de vraag stil te staan, of GORDON's interpretatie juist zou kunnen zijn en of we een tekst, die lange tijd als een duidelijke vervalsing is beschouwd, nu in de lijst van Phoenicische inscripties moeten opnemen. Na het doornemen van de tekst en GORDON's vertaling en commentaar, kan men m.i. maar tot één conclusie komen, namelijk dat de argumenten tegen de echtheid zo sterk zijn, dat het vrijwel ondoenlijk is, deze echtheid nog in overweging te nemen.

Zeer sterk tellen bij mij hier taalkundige gronden. De tekst is een soort „allegaartje”, waarin naast phoenicische vormen en constructies, ook vormen voorkomen, die niet in het Phoenicisch passen, maar in het Hebreeuws of eventueel in het Aramees thuis horen. Om een enkel voorbeeld te geven:

a) het causatieve werkwoordstype is niet Phoenicisch, doch hoort in Hebreeuws of Aramees thuis;

b) de „vertelvorm” van het werkwoord vindt men nauwelijks in Phoen., in deze tekst wordt hij verschillende malen gebruikt (men vindt dit phoeniceen in het Hebr. en Moabitisch);

c) de gebruikte negatie is niet Phoenicisch;

d) het woord voor *jaren* is Hebr. doch niet Phoenicisch;

e) het woord voor *zijn* is niet Phoen., doch Hebr.;

f) het gebruik van de telwoorden klopt niet met wat men weet van Phoen. (en moet door GORDON met een beroep op het Ugaritisch verdedigd worden);

g) zinnen als „de handel heeft ons op deze verre kust geworpen” (r. 1s.) en „wij waren gezamenlijk op zee 2 jaren rond Afrika” (r. 5) zijn m.i. taalkundig onmogelijk.

Ook de spelling doet vreemd aan; in bepaalde gevallen moet men de correcte Phoenicische spelling aannemen (bv. *de zonen van* in r. 1), een spelling die t.o.v. de Hebreeuwse en Aramese een eigen karakter heeft. Anderzijds vindt men spellingseigenaardigheden (het aangeven van lange klinkers *in* en aan het eind van een woord) die men in het Phoenicisch alleen in zeer jonge teksten aantreft en dan nog zelden (men zie bv. in r. 7s. de woorden voor *ik* en *goden* en *godinnen*; deze woorden voor *god* en *godin* zijn m.i. ook verdacht), maar die in het Hebreeuws en Aramees veel voorkomen. Ook de woorden voor *wij* en *ons* vertonen een spelling, die wij niet uit het Phoenicisch kennen en evenmin uit het Hebreeuws; het is een spelling die Aramees aandoet).

Ik kan het niet met GORDON eens zijn, dat deze taalkundige en andere curiositeiten in de tekst „support its genuineness” en dat geen vervalser

zoveel „apparent errors” zou hebben gemaakt. Volgens de tekst zou het om Phoeniciërs gaan (Sidoniërs). In Sidon schreef men officiëel Phoenicisch; schrijvers kregen, wat taal en spelling betreft in die tijden eerder een conservatieve dan een vrije opleiding: de spelling vertoont b.v. vaak zeer behoudende trekken. Het lijkt me dan ook vreemd, dat een Sidonisch schrijver zoveel fouten zou maken of zich zoveel vrijheden zou veroorloven. GORDON wijst op het internationale karakter van Ezion-Geber (de haven van vertrek) en denkt aan de „mingling of diverse elements” in deze plaats, „such a dynamic port”. Het is m.i. echter nogmaals zeer de vraag of een Sidonisch schrijver, met een zeer strakke opvoeding, zich zodanig bij het taaleigen van de haven van vertrek zou hebben aangepast, waar het het stellen van een tekst betrof (had hij daar ook de spellingsafwijkingen t.o.v. het Phoenicisch geleerd?).

Hierbij komt het feit, dat de tekst zelf nooit (behalve dan door de vinder COSTA en zijn zoon) gezien is en het feit dat de copie door COSTA Jr., die iets kon tekenen, zo bijzonder goed getekend is. Zelfs van een geheel onbeschadigde steen, is het voor iemand die het schrift niet kent, zeer moeilijk tekens correct weer te geven. Bovendien vertoont het alfabet van de tekst wat de schriftvorm betreft eigenaardigheden. Enkele tekens van de „tekenlijst” vertonen t.o.v. de overige duidelijke een „ouder” type. GORDON zelf geeft toe dat de *y* en de *z* een type vertonen, dat men gezien de overige tekenvormen in deze tekst hier niet zou verwachten.

Al met al lijkt het me het veiligst de tekst als een vervalsing te beschouwen. Een vervalsing door iemand, die wat Hebreeuws kende en ook wat Phoenicisch, en die vooral op basis van deze kennis een op veel punten minder geslaagde „phoenicische” tekst samenstelde. De zekerheid waarmee GORDON deze tekst als echt naar voren schuift lijkt mij onverantwoord; zijn beoordeling van het geheel is m.i. een betreurenswaardige misslag van een overigens bekwaam semitist. Ik beroep mij hierbij vooral op de taalkundige curiositeiten die de tekst biedt en sluit me graag aan bij LIDZBARSKI's wat sarcastische opmerking „offenbar hatten die phönikischen Kolombusse auf der langen Fahrt ihre Muttersprache verlernt”.

Leiden, 2 september 1968

J. HOFTIJZER

*

In het eerstvolgende nummer van 'Orientalia' zullen verscheidene artikelen, van de hand van J. FRIEDRICH, F. M. CROSS en C. H. GORDON, opnieuw over deze gerucht makende inscriptie handelen (postscriptum Redactie).

EEN NIEUW HANDSCHRIFT VAN DE DODE ZEE: DE 'TEMPELROL'

In de *Biblical Archaeologist*, vol. XXX nr. 4 (dec. 1967) bericht Professor YADIN op p. 135-139 over een nieuwe „Dode-Zee-Rol”, tijdens de zes-daagse oorlog, in juni 1967, door de Israëliische oudheidkundige dienst verworven en sindsdien geopend en voorlopig vertaald. Zijn rapport vermeldt in hoofdzaak de volgende feiten.

De dag na de slag om Jeruzalem werd de rol van niet nader genoemden verworven („ik kan thans de manier waarop de rol in ons bezit kwam niet nader onthullen, omdat ik daarmee de kansen om nog meer rollen te verwerven zou schaden”). De geschiedenis van de rol en de wijze waarop men die in bezit kreeg klinkt „als een verhaal uit Duizend-en-een-Nacht”.

De rol die zich reeds geruime tijd in het bezit van de voormalige eigenaar(s) bevond had zwaar te lijden gehad, zowel van het ca. 2000-jarige verblijf in een grot bij de Dode Zee, als van de ondeskundige behandeling sinds zijn ontdekking. Hij bestond uit dicht opgerold, zeer dun perkament, met een doorsnede van ca. 5 cm; de bovenzijde was sterk verweerd en zag er uit als een „chocoladeachtige massa”, maar de onderkant was er beter aan toe. Met veel moeite werd hij ontrolld, waarbij kleine gedeelten aan elkaar geplakt bleven, en soms de inkt van het ene vel zich aan de achterzijde van het andere vel bleek te hebben gehecht. Door infra-rood, ultra-violet en röntgen-fotografie konden echter ook deze gedeelten ontcijferd worden. De rol meet thans nog 8,6 m en is daarmee de langste „Doode-Zee-rol” (de Jesaja-rol is 7,3 m lang). Het einde is intact, daar de rol met een onbeschreven stuk eindigt. Van het begin ontbreekt vermoedelijk niet veel; in het totaal zijn 66 kolommen tekst bewaard. Het schrift verraadt een geoefende hand, in de z.g. herodiaaanse ductus, d.w.z. tussen ca. 50 v.C. en ca. 30 n.C.

De inhoud van de rol valt in vier delen uiteen: a) een grote collectie *halachoth* (religieuze voorschriften) over diverse onderwerpen, met name over rituele reinheid, waarbij de Pentateuch zeer dikwijls wordt geciteerd, met, vergeleken bij de massoretische tekst, vele belangwekkende toevoegingen, weglatingen en varianten; b) een opsomming van de offers en gaven te brengen op de verschillende feesten; c) een nauwkeurige beschrijving van de tempel; d) statuten voor de koning en het leger. Daar ca. de helft van de rol aan c) is gewijd, noemt Yadin de rol de „Tempelrol”.

De gehele rol wordt door de oude schrijver gepresenteerd als een direct door God aan Mozes gegeven *tora*: God spreekt steeds in de eerste persoon;

in OT-citaten wordt de 3e persoon veranderd in de 1e persoon! Ook het feit dat de tetragrammaton (*YHWH*) steeds in hetzelfde schrift als de tekst wordt geschreven, is volgens YADIN een bewijs voor het feit dat de auteur zijn geschrift als „Heilige Schrift” presenteerde (in niet-bijbelse teksten schreef men te Qumrān *YHWH* in oud-hebreeuws schrift).

De auteur heeft allerlei verspreide OT voorschriften over bepaalde onderwerpen geordend en vermeldt bovendien talrijke regels, niet uit het OT bekend; deze zijn soms duidelijk sectarisch of polemisch; soms vindt men ze ook in de Mišna. Waar de gegeven regels afwijken van wat als de latere traditie bekend is, zijn ze meestal extremer en consequenter (vooral inzake reinheid; b.v. betreffende het huis van een dode). Een speciaal onderdeel is gewijd aan begrafenis en kerkhof.

Uit wat over de feesten gezegd en geschreven wordt, blijkt dat de schrijver tot de Qumrān-secte behoorde: om paleografische en spellingsredenen, en om zijn volgen van de Qumrān-kalender. Vele gedetailleerde voorschriften worden gegeven voor de viering van de grote feesten. Naast het „Feest der Weken”, waarbij een brood gebakken van de eerste graanoogst werd geofferd, schrijft de rol telkens 50 dagen daarna ook feesten voor de „nieuwe wijn” en de „nieuwe olie” (uit een andere tekst was reeds bekend dat men dit laatste feest te Qumrān vierde op de 22e van de 6e maand) voor.

Wat de rol over de tempel vermeld, is gegoten in de vorm van een reeks voorschriften over de bouw en inrichting van de tempel, in de stijl van Ex. 35v. De gegevens verschillen van die welke bekend zijn uit andere oude bronnen inzake de eerste, tweede en Herodiaanse tempel. De schrijver presenteert zijn instructies, als waren zij de *tora* inzake de tempelbouw, waarvan I Kron. 28, 1v. melding maakt. De tempel in deze rol is waarschijnlijk niet de eschatologische, door God gebouwde, tempel van het einde der dagen, waarvan in enkele Qumrān-teksten (zg. *pešarim*) sprake is, maar de tempel die gebouwd moet worden „tot aan de dag waarop Ikzelf mijzelf mijn tempel zal scheppen”. De voorschriften zijn steeds van het type: „gij zult maken...” enz. Wel kan men uit de tekst opmaken dat de later door God zelf te bouwen tempel hetzelfde ontwerp zou hebben. De voorschriften gegeven inzake de bouw van voorhoven en nevengebouwen veronderstellen een bouwwerk, dat aanzienlijk afweek van de Herodiaanse tempel, waartegen dus kennelijk bezwaren bestonden.

Bij de beschrijving van de details had de schrijver dikwijls behoefte aan termen, die in het OT niet voorkomen. Dan gebruikt hij woorden alleen uit de Mišna en de Qumrān-literatuur bekend (als voorbeelden noemt Yadin o.a. *ris*, „stadium”; *robed*, „traptrede”; ²*attaroth*, „kantelen”; en *mesibbah*, „wenteltrap”).

Vooral de maten van de bouwwerken, voorhoven e.d. en de beschrijving van het cultische apparaat zijn belangwekkend. Ook instructief in een gedetailleerde beschrijving van de viering van het Loofhuttenfeest, waarbij o.a. de nauwkeurige afmetingen worden opgegeven voor de hutten, voor de stamhoofden te bouwen in de tempelvoorhoven, op de daken van de neven-vertrekken.

De tempel moest drie vierkante voorhoven bezitten, de een binnen de ander geprojecteerd (een plattegrond, die wellicht is terug te vinden in een tekening op de wikkeling van een rol uit Grot I). De zijden van de drie voorhoven zijn resp. 1600, 500 en 250 el lang. De middenste en buitenste hof hebben elk 12 poorten, genoemd naar de twaalf stammen (vgl. de namen van de twaalf poorten van Jeruzalem bij Ezechiël en in Openbaring). De verdeling der vertrekken over de stammen, priesters en levieten combineert alle OT gegevens en verraadt een schema over de verdeling der priesterlijke diensten (*mišmaroth*), volgens de kalender van Qumrān.

Veel aandacht wordt geschonken aan regels van reinheid, in de stad zelf in acht te nemen (sexuele onreinheid, melaatsheid, vaatwerk). Speciaal wordt vermeld de aanleg van publieke toiletten ca. 1500 m. ten NW van de tempel (wat gezien de plattegrond van het oude Jeruzalem zeer wel mogelijk was), zo dat ze onzichtbaar zijn.

Het statuut voor de koning begint met Deut. 17, 14v. te citeren, en gaat dan dadelijk over tot twee centrale thema's: de koninklijke lijfwacht en de mobilisatie-plannen, door de koning uit te voeren als Israël door een vernietigingsoorlog wordt bedreigd. De lijfwacht bestaat uit 12.000 man (uit elke stam 1000); zij moeten de koning en zijn vrouw dag en nacht beschermen, opdat deze niet in de „handen van heidenen" vallen. Bij een groot-scheepse mobilisatie, moet, afhankelijk van de sterkte van de vijand, één tiende, één vijfde, één derde en de helft van de strijdmacht worden gemobiliseerd; de rest moet het vaderland verdedigen. Alle regels zijn gericht op een defensieve oorlog, bij een aanval door de vijanden, en dus van geheel andere aard, dan die vermeld in de rol van „De strijd van de zonen des lichts tegen de zonen der duisternis", die een offensieve, eschatologische strijd veronderstelt.

Reeds dit summiere overzicht onderstreept duidelijk het belang van deze nieuwe tekst. Veel studie zal nog vereist zijn om de ingewikkelde beschrijvingen en de vooral in de eerste helft soms zeer lacuneuze tekst zo volledig mogelijk te verstaan. Het spreekt vanzelf dat verdere mededelingen en studies met belangstelling alom worden afgewacht.

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

„ARCHÉOLOGIE VIVANTE”, EEN NIEUW TIJDSCHRIFT

De toegenomen belangstelling voor de archeologie en de steeds wassende stroom van opgravingsresultaten hebben niet alleen geleid tot de uitgave van tal van fraai geïllustreerde platenboeken over archeologie en kunstgeschiedenis van het Oude Nabije Oosten, maar ook de stoot gegeven tot de oprichting van enkele nieuwe tijdschriften. Naast het reeds enkele jaren oude *Archeologia*, dat ruime aandacht besteed aan het Nabije Oosten, is de jongste verschijning op dit gebied *Archéologie Vivante*, uitgegeven door Les Publications d'Art et d'Archéologie te Parijs, onder hoofdredactie van JEAN DE MOREUIL. Het is een royaal uitgegeven tijdschrift, 4to, met vele illustraties, in kleur en zwart wit, en de abonnementsprijs van deze viermaal per jaar verschijnende periodiek bedraagt ca. f 95.— per jaar. Deze hoge prijs is echter als men het eerste nummer beziet (Vol. I nr. 1, sept.-nov. 1968) niet zonder reden. Dit nummer telt 156 pag., met 64 pag. zwart-wit fotos en 18 pag., kleurenfotos, beide van zeer hoge kwaliteit, voorts tientallen schets-tekeningen, plattegronden, kaarten e.d. Het eerste nummer wordt hier aangekondigd niet alleen om de aandacht op dit tijdschrift te vestigen, maar met name omdat het in zijn geheel gewijd is aan één onderwerp: pre- en proto-historie van Iran — de schatten van het Teheran Museum. De redactie heeft zich weten te verzekeren van de medewerking van de beste Iran-kenners als: EDITH PORADA, L. VANDEN BERGHE, JEAN DESHAYES, Y. MALEKI, E. O. NEGHBAN, A. HAKEMI, R. H. DYSON, P. AMIET, M.-J. STÈVE, J. R. CALDWELL, B. DE CARDI en R. CUYLER YOUNG. Op zeer overzichtelijke wijze worden de verschillende delen van het oude Iran beschreven en de vondsten daar gedaan geanalyseerd en in onderling verband gezet: Tureng Tepe in het Noorden, de omgeving van Teheran (Tcheshmeh Ali, Kara Tepe en Ismailabad), Gilan en Mazanderan met edelsmeedkunst en kunstige ceramiek uit Marlik en Kaluraz, Azerbaidjan met de belangwekkende opgravingen te Hassanlu, Luristan met de ook onze lezers bekende opgravingen van L. VANDEN BERGHE en een algemene beschouwing over de Luristan bronzen, Khuzistan, het kerngebied van het oude Elam, en de ontdekkingen te Susa en Choga Zanbil, en tenslotte Beluchistan met Tal-i-Iblis en zijn vroege metaalindustrie, en Bampur, ver in het Oosten. Ter inleiding op dit nummer vindt men korte bijdragen van R. J. BRAIDWOOD over de beginfasen van sedentarialisatie, landbouw en veeteelt, en van E. PORADA over de kunst van Iran, terwijl L. VANDEN BERGHE in een rijk geïllustreerde bijdrage de motieven van het terecht befaamde beschilderde iraanse aardewerk analyseert.

Het nummer, dat een goed afgerond beeld geeft van de jongste ontwikkelingen in de Iraanse pre- en protogeschiedenis, en een belofte inhoud voor de koers die het nieuwe tijdschrift wil gaan varen, is ook afzonderlijk te verkrijgen voor ca. f 25.—. Mochten toekomstige nummers opnieuw een speciaal gebied uit het Oude Nabije Oosten behandelen, dan zullen wij daar opnieuw aandacht op vestigen.

PALESTINA-LIBANON-SYRIË

De resultaten van de opzienbarende opgravingen van Miss. K. KENYON in het oude Jeruzalem, waaraan ook in Phœnix aandacht is besteed, zijn thans door de opgraafster samengevat en o.a. in het Duits gepubliceerd onder de titel *Jerusalem. Die Heilige Stadt von David bis zu den Kreuzzügen* (Bergisch-Gladbach, Gustav Lübbe Verlag, 1968; groot 8vo, 235 p., 72 pag. fotos, waarvan 8 in kleur, vele fig.; prijs ca. f 40.—). In dit in de serie „Neue Entdeckungen der Archäologie” uitgekomen boek heeft de opgraafster haar bevindingen duidelijk en overvloedig geïllustreerd samengevat voor niet-specialisten, en zij schetst op grond van haar resultaten de lange en bewogen bouwgeschiedenis van de stad, vanaf de door haar ontdekte oude stadsmuur uit de Middenbronstijd (ca. 1800 v. Chr.) in de helling van de oude zuidoostelijke heuvel („David” in de titel zou men daarom, om in stijl te blijven door „Melchizedek” moeten vervangen!) tot aan de op rond 135 n. Chr. teruggaande, en thans in wezen nog bestaande vorm, welke de stad als het Romeinse Aelia Capitolina kreeg. Ook de feiten uit de latere geschiedenis van de stad (Byzantijnse, Islamietische en kruisvaardersperiode) bij de jongste onderzoekingen soms op verrassende wijze aan het licht gekomen, behandelt zij. De kern van het boek is echter gewijd aan de ruim duizendjarige geschiedenis ná de verovering door David, met speciale aandacht voor de ingewikkelde problemen rond de wisselende loop der muren, de watervoorziening, de tempelbouw, de *millo* (vermoedelijk terrassenbouw langs de oostelijke helling van de ZO-heuvel, om het bewoonbare oppervlak uit te breiden), de vestingwerken en de vele topografische problemen rond het Nieuw-Testamentische en vroeg-Christelijke Jeruzalem.

Een ander aspect van de vroeg-Israëlitische geschiedenis behandelt MANFRED WEIPPERT in zijn *Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen Diskussion. Ein kritischer Bericht*. (Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht 1967; 8vo, geb., 163 p., 2 krt; prijs ca. f 18.—). De auteur die zowel op het archeologische (hij verzorgt een zeer uitvoerige archeologische kroniek van Palestina voor het ZDPV) als filologisch-historische gebied volkomen thuis is, geeft in dit boek in eerste instantie een kritische waardering van de theoriën welke omtrent het probleem van de

intocht der Israelieten in Kanaän gangbaar zijn, waarbij met name de opvattingen van ALT, NOTH, ALBRIGHT en MENDENHALL aan een onderzoek worden onderworpen. Deze analyse, gecombineerd met een zelfstandig onderzoek van de diverse kanten van het probleem (litterair-historisch, archeologisch, sociaal-historisch) doet hem kiezen voor een enigszins aangepaste versie van de opvatting van Alt. Deze opvatting ziet in de „intocht” een aanvankelijk vreedzaam proces, waarbij kleinveenomaden (in sippe-verband; aanvankelijk vooral de zg. Lea-stammen) zich gingen vestigen in de dun bevolkte beboste bergstreken van Palestina, om zich na landontginning en een beginnende stamvorming geleidelijk in strijd met de Kanaänieten ook van de vlakten en steden meester te maken. WEIPERT's boek bevat en verwerkt een bijzonder omvangrijke literatuur en kan, mede dankzij de uitvoerige registers, als bibliografisch naslagwerk worden gebruikt. Daarnaast biedt het, met name in het tweede deel („Themen der Diskussion”) een nieuwe analyse van de omstreden vragen rond de ^cApiru en Hebreëen en de nomaden uit het 2e mill. v. Chr., met verwerking van de volledige literatuur en het materiaal der oude teksten.

Ook op Kanaän, maar dan met name op het sociaal-religieuze klimaat, heeft betrekking een nieuw boek van W. F. ALBRIGHT, *Yahweh and the Gods of Canaan* (University of London, The Athlone Press, 1968; 8vo, geb., 250 p.; prijs f 23.—). De inhoud van dit boek wordt gevormd door een serie lezingen gehouden in mei 1965 in de School of Oriental and African Studies van de Universiteit van Londen, waarvan de tekst in een uitgewerkte versie werd afgedrukt. De titel van het boek is in feite die van hoofdstuk IV, en dekt niet geheel en al de lading, daar ook historische en sociale vragen aan de orde komen, en het eerste hoofdstuk handelt over „Verse and prose in early Israelite Tradition” (p. 1-47); een hoofdstuk dat echter in de samenhang onmisbaar is, daar het het probleem van de mondelinge overlevering van historische informatie in de vorm van oude poëzie behandelt, en dus verantwoording aflegt van ALBRIGHT's visie op en gebruik van de bronnen. De andere capita behandelen resp. „The patriarchal background of Israel's Faith” (47-96), „Canaanite Religion in the Bronze Age” (96-132), „The struggle between Yahweh and the Gods of Canaan” (133-181) en tenslotte „The religious cultures of Israel and Phoenicia in periodic tension” (181-229). Addenda geven nadere precisering van enkele literaire en chronologische punten, en een uitvoerige index besluit het zorgvuldig gedrukte boek. Het boek weerspiegelt volgens de auteur de resultaten van zijn onderzoek gedurende de laatste tien jaar, en behandelt naast de problemen van de mythologie en het pantheon van Ugarit en de phoenicische godsdienst, de vragen rond de ^cApiru, ezelskaravanen en handel, rond de

wetstradities, de kosmogonie, de cultus, de ontmythologiserende tendenzen in het O.T., de profetische beweging en de cultus, en de literaire invloed van Phoenicië op Israël.

Eveneens van de hand van ALBRIGHT stamt het geschrift *The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment* (Harvard Theol. Studies XII, Cambridge 1966; 45 p., 8 pl.; prijs f 8.—). Hierin biedt de auteur een (t.o.v. zijn eigen eerdere pogingen) verbeterde ontcijfering en analyse der oudste alfabetische inscripties, die hij tussen 1550 en 1450 dateert, een (archaische) representant acht van de NW-Semitische talengroep, en welks schrift acrophonisch is. Het boek bevat copieën van alle inscripties, vertalingen, een grammaticale schets en een glossaar.

De geschiedenis en cultuur der Phoeniciërs zijn het onderwerp van een in 1968 bij Weidenfeld en Nicolson te Londen verschenen boek van SABATINO MOSCATI, *The World of the Phoenicians* (8vo, geb., 281 pag., 64 platen; prijs ca. f 28.—). In dit werk geeft de bekende italiaanse orientalist een totaaloverzicht van de geschiedenis en cultuur van dit boeiende, op kunstzinnig en commercieel gebied zo creatieve volk, dat hoewel politiek in het moederland zelden op de voorgrond tredend, zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in de cultuurgeschiedenis van het Nabije Oosten en het Middellandse Zeegebied. Met gebruikmaking van de reusachtige literatuur (samengevat in een bibliografie op p. 264-271) behandelt hij zijn onderwerp in drie onderdelen: de Phoeniciërs in het Oosten; de Phoeniciërs en Carthagers in Africa; en de Koloniën in het Westen. Zijn oogmerk was met name de eigen trekken der phoenicische beschaving, die door hun veelsoortigheid soms een onsamenhangende indruk maken, te analyseren, en na te gaan hoe deze in de koloniën en nederzettingen in het Westen doorwerkten. Dit bracht mee dat de behandeling in het eerste hoofdstuk het meest gedetailleerd werd, en in het tweede hoofdstuk een selectie moest worden toegepast op de overvloedig gedocumenteerde eigen ontwikkelingen met name in Carthago, waarvoor trouwens speciale studies ter beschikking staan (o.a. het Pelican-book *Carthage* van B. H. WARMINGTON). De problemen rond de koloniën in het Westen, waarop in vele gevallen nog geen afdoende antwoorden zijn te vinden, worden echter uitvoerig behandeld, met speciale aandacht voor de politiek-historische, godsdienstige en artistieke eigenaardigheden. Wie zich realiseert welke een vloed van literatuur b.v. de recente phoenicische of punische inscriptie te Pyrgoi gevonden (vgl. Phœnix 13 pag. 62 en thans samenvattend M. G. G. AMADASI in zijn recente verzamelwerk *Le Iscrizioni Fenicie e Puniche delle Colonie in Occidente*, Studi Semitici 28, Roma 1967, p. 158v.) heeft losgemaakt, beseft welk een moeizame taak de auteur op zich genomen had. Het resultaat is een helder en overzichtelijk geschreven

boek, dat een zeer goede samenvatting geeft van de huidige kennis der phoenicische cultuur, en tevens de lacunes en vraagpunten inventariseert, waarop toekomstig onderzoek wellicht een antwoord zal kunnen formuleren. De aanhoudende stroom van nieuwe inscripties (vgl. *Phoenix* 13 p. 62v.), van archaeologische ontdekkingen in het moederland en in de talrijke koloniën en vondsten als die der fraaie ivoren uit Nimrud, houden de studie der Phoeniciërs in beweging, een studie die in dit boek een waar-dige voorlopige samenvatting heeft gevonden.

DIVERSEN

De Yale University Press is een nieuwe serie van filologische en archaeologische studies op het gebied van het oude Nabije Oosten begonnen, *Yale Near Eastern Researches*, waarvan het eerste deel dit jaar verscheen: DAVID B. WEISBERG, *Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia* (Yale University Press; 8vo, geb., 130 pag. en 9 platen (met spijkerschriftteksten); prijs ca. f 32.—). Uitgaande van een unieke tekst in de Yale Babylonian Collection onderzoekt de auteur de structuur van de gilden in de nieuw-babylonische samenleving, hun binding aan de vorst en de status van hun leden. De centrale tekst noemt de auteur een „Craftmen's Charter”; het is een oorkonde, uitgevaardigd door het tempelcomplex Eanna te Uruk, waarin schrijnwerkers, graveurs en edelsmeden het recht ontvangen bepaalde voorkomende werkzaamheden in de tempel (vooral onderhoud en herstel) te verrichten; zij moeten daarbij echter beloven elders geen werk te zullen verrichten (en daarop onderling toe te zien), daar zij daarmee de eed bij de koning zouden schenden, en zich strafbaar maken.

Het opmerkelijke is hierbij dat de oorkonde niet gesteld is in de vorm van het verlenen van een privilege, maar wordt gepresenteerd als een in onderling overleg opgemaakte verbintenis, met een eed bezegeld, waaruit de onafhankelijke positie van de gilde(lede)n blijkt. Deze leden worden met de naam van hun vader en voorvader opgesomd, en deze laatste laten zien dat de ambachtslieden prat gingen op hun eeuwenoude afstamming van een voorvader, wiens nazaten zijn ambacht steeds hadden getradeerd.

In hoeverre de gildeleden inderdaad door een eed van trouw *aan de koning* gebonden werden door deze overeenkomst te bekrachtigen, zoals de auteur uit de strafclausule en het zweren bij de *adû* van de koning afleidt, kan m.i. nog punt van discussie zijn. Het politieke karakter van dit document is niet zonder meer duidelijk en de vorm en terminologie vertonen toch voldoende verschil met die van een echt verdrag. De auteur bewerkt voorts nog een achttal teksten, die zijn thema verduidelijken en geeft uiteenzettingen over de rechtsoorkonde in de vorm van een dialoog, het wezen van de *adû* („eed

van trouw" en/of „majesteit"), de historische achtergrond van de verbin-
tenis, de organisatie van het tempelbestuur, en de gilden in Nubië.

Als resultaat van archeologisch onderzoek in het oude Nubië, verscheen in 1968 als coproductie van de Edition Leipzig en B. R. GRÜNER te Amsterdam de engelse versie van een boek van FRITZ en URSULA HINTZE, *Civilizations of the Old Sudan* (4to, geb., 32 pag. tekst en 146 platen waarvan 22 in kleur; prijs f 35.—). De bedoeling van deze fraaie uitgave is de cultuur van de oude Sudan nu eens niet vanuit egyptologisch standpunt te bezien en te waarderen, maar te presenteren als een eigen oud-afrikaanse beschaving, in een gebied dat steeds als verbindingsschakel heeft gefungeerd tussen het oude Egypte en de culturen ten Z. van de Sahara. Het tekst- en platengedeelte is onderverdeeld in de volgende chronologisch op elkaar volgende eenheden: de prehistorie van de Sudan (rotstekeningen van dieren; ceramiek; cultuurresten van de zg. A-groep bevolking); Egypte in Nubië (periode van het Oude tot het Nieuwe Rijk; cultuurresten van de C-groep bevolking uit Kerma; egyptische monumenten te Semna, Soleb, Napata enz.); de Koeshietische overheersing van Egypte (monumenten en pyramiden van Gebel Barkal, van Taharka); het Koeshietische koninkrijk (architectuur, sculptuur en reliefs uit Meroë, Musawarat es-Sufra, Naga en Basa; meroïtische stèles, ceramiek, edelsmeedkunst en sculptuur); en tenslotte het christelijke Nubië (vooral muurschilderingen uit Faras).

Het zijn vooral de monumenten uit de tijd van het Koeshietische koninkrijk — de rijken van Napata en Meroë (7e eeuw v. Chr. tot ca. AD 350) — die in dit boek ruime aandacht ontvangen. Dit geschiedt omdat zij de belangwekkendste periode vormen uit de geschiedenis van de noordelijke Sudan, en de kennis daarvan tot voor kort zeer beperkt was. Bij het beschrijven van deze geschiedfase, van het meroïtische schrift en zijn ontcijfering en bij het illustreren van de meroïtische kunst, konden de auteurs bovendien putten uit eigen wetenschappelijke onderzoekingen. FRITZ HINTZE is niet slechts bekend als kenner bij uitstek van de meroïtische geschiedenis en ontcijferaar van het schrift, maar leidde tevens een duitse opgravingsexpeditie naar Nubië, die met name te Musawarat Es-Sufra en omgeving werkte. De vele fraaie afbeeldingen van de reliefs en sculptuur op de leeuwentempels aldaar, te Naga en te Basa, en in de pyramiden van Meroë, die een duidelijk getuigenis afleggen van de sterk door het ptolemaeische Egypte beïnvloede, maar toch eigen kunst, zijn voor een groot deel door hemzelf aan het licht gebracht en ten dele nog niet eerder gepubliceerd. Ze worden alle in het tekstgedeelte, dat ook over geschiedenis, schrift, inscripties en godsdienst summier handelt, beschreven.

K. R. VEENHOF

